

9 2 6 1

MI

DECNA

Друк. НТШ. Львів

М И

ЛІТЕРАТУРНИЙ
ЧВЕРТЬРІЧНИЙ
ЖУРНАЛ КНИГА VI
ВЕСНА 1936 р.

„ВАРЯГ“

**Редагують: І. В. Дубицький і А. Крижанівський.
Мистецьке оформлення Петра Холодного.**

-

Видавець і відповідальний редактор: Модест Куницький

ПАМ'ЯТІ ВОЖДЯ

Ще не прийшов час на те, щоб належно оцінити значіння Того, Кого святу пам'ять ми обходимо 25 травня кожного року. Ще живуть ті, які, разом з Ним ділили долю й недолю боротьби за незалежність Його краю і ті інші, безпосередні свідки Його Чину, що намагаються вплести свої імена в вінець Його великих заслуг для Батьківщини.

А всеж, в це перше десятиріччя з дня Його смерті треба нарешті усвідомити собі з цілою ясністю, що Він був найбільшою постаттю, яку висунула українська революція, треба зрозуміти, що тільки Він один став символом української державності, що це з Його іменем зв'язана вся блискуча й барвна доба нашої збройної боротьби за незалежність і що це Його тінь веде нас далі до великого і останнього бою з ворогами нашого Народу.

Злочинна рука московського наймита недаремно поцілила в Його груди. В Його особі Московщина вбивала свого найбільшого ворога, творця й організатора української військової сили, будівничого нової України, людину, яка одним своїм іменем могла здійняти на ноги бурхливі маси українського селянства й зробити з них непоборну силу.

В Його особі Московщина вбивала Вождя найбільш ворохобної, неспокійної і пристрасної в усіх націй, що їх їй коли-небудь доводилося вогнем і мечем корити.

Він виріс із середовища „культурників“, із се-

редовища тих, що для всесвітнянських ідеалів вже готові були забути за свою націю, із середовища скастрованих російською культурою інтелігентів, затроєних дрібними амбіціями „партійників“ і незмірно лояльних урядовців, що під державними кашкетами плекали скромну мрію про гопаківський Прованс.

Він появився в часах, коли слова „націоналізм“ і „шовінізм“ були контрреволюцією, коли саме поняття нації вже переставало існувати, коли мозок народу — українська інтелігенція була „закохана в свободолобність руської демократії“*), коли ніхто не думав про збройну боротьбу з Росією і мало хто здавав собі справу з тої великої ролі, яку може й мусить заграти Україна, як могутня самостійна держава.

За Ним безпомічно стояла доба „культурної роботи“ „просвітянщини“ й „прекраснодушія“, малоросійського театру і доморослих Гаркунів Задунайських в ролях провідників народу, доба дрібна, негероїчна, маленька й квола, доба в якій ніколи не лилась українська кров за українську ідею, яка не могла струсити сердець патосом великих почувань.

Ця доба бундючно й розперезано приповзла й в часи української революції — просвітяни ставали міністрами, Гаркуни Задунайські виїздили в дипломатичних місіях, реквізит малоросійського театру перетворювався в форму „народньої армії“.

Він вийшов із цієї доби незатроєний і чистий, суворий і спокійний, сіру шинелю вдягнув Він, замість мальовничого реквізитного жупана, звичайну вояцьку рушницю взяв до рук, замість блискучої театральної булави.

В розгойдані анархічні часи початків рево-

---

*) В. Винниченко. Відродження нації, т. 1., ст. 42.

люції Він приніс цілу суворість свого чину — він був в перших рядах тих, що йшли на Арсенал, Він не завагався прийняти на себе цілу відповідальність збройного виступу проти ганебної пам'яті генерала Скоропадського.

Він став народнім вождем, став несподівано для всіх, через голови крикунів, демагогів, і повбраних в малоросійські однострої „діячів“, що лише себе вважали репрезентантами народньої волі.

Він став народнім вождем і залишився ним до кінця, є ним далі і після своєї трагічної смерті, буде ним довго ще для цілого ряду майбутніх українських генерацій.

Його сила була в тім, що Він зумів пірвати із своїм середовищем, яке важким гадючим тілом пленталося за його ногами і перешкоджало в його державній роботі.

Він став понад ідеями, які всесильно панували в сучасній йому духовості, він один зрозумів вагу й значіння зорганізованої мілітарної сили, в своїйому новому оточенні, Він зламав і викоринив все те, що було зв'язане з сентиментальним українофільством, всю силу відродженої нації спрямував Він в одну точку і на своїй добі, що так само назвалася Його іменем, як колись доба Мазепи, Він, владною рукою Вождя і Провідника нації, вирізьбив одне гасло — боротьба з Московщиною!

Під цим гаслом мобілізував Він українську стихію, творив свою регулярну армію, з цим гаслом на устах жив і вмер в день 25 травня на вулиці зрадливого міщанського міста.

О, ні, Він не був ні „соціялістом“, ні „демократом“, ні „Симоном Васильовичем“, ні „редактором“ „Української жизни“. Як Шевченко, як зрештою всі великі постаті в українській дійсності, Він

знайшов своїх „звуколірників“, які навперегони розповідали, який Він був і навперегони знаходили в ньому свої власні риси й прикмети. Колись про Шевченка створили легенду „співця кріпацтва“ й тужливого лірика, що співав лише про „вишневі садки“ і доленьку нещасливу, тепер ті самі „звуколірники“ говорили й про Нього що Він був „гуманний“, „добрий, лагідний і ніжний“, що Він всіх „любив“ і нікого „не ненавидів“, що Він мав „тужливі“ сірі очі, що Він ходив трохи схилений і що Його посмішка була така чарівна.

Але ні, ні! Він не був також ні гуманний, ні добрий, ні лагідний і запевне мав в своїх грудях дуже мало тої тепленької любови, яку Йому намагаються прищепити його землячки. Вмруть колись ті, що його заблизько знали, згниють в землі із своїми маленькими амбіціями, із своєю зайвою „спостережливістю“, із своїми „спогадами“ і банальним запасом анекдотів і оповідань про Нього. Зникнуть всі ті, що „радили“ Йому, „вчили“ Його, „клепали Його по плечі“, бачили, як Він закурював цигарку, як Він спав, відпочивав і що їв на обід.

І тоді майбутні українські покоління побачать правдиву Його постать, відчують те, що вже давно відчуває ворожий ідеї українській світ, зрозуміють, як це блискуче зрозумів один московський письменник, що Його імя це „просто слово, в якому сполучилися неситний сказ, і жадоба мужицької помсти, і сподівання тих вірних синів своєї України, що ненавидять Москву, яка б вона не була — большевицька, царська, або ка-зна яка!“*)

---

*) М. Булгаков. Белая гвардія.

Майбутні українські покоління відчують, що Він був тільки вождем і що мав всі риси великих вождів своєї епохи.

Як Мусоліні, Пілсудський і Гітлер — Він вийшов із соціалістичного оточення, як і для них для Нього згодом не існувало нічого крім в л а с н о ї Б а т ь к і в щ и н и.

Як і вони Він сперся на народні маси, для яких став Богом, як і вони оточив себе цілком новими людьми, преторіянами-петлюрівцями, як і вони позначив цілу добу історії своєї Батьківщини своїм іменем.

В одній своїй цікавій і мало відомій публікації, виданій під псевдонімом, Він обороняв війну, „як найбільш творчий у житті народів чинник, що за його допомогою організуються нації в держави, досягають тривалої суверенности, увіходять у силу, витворюють матеріяльні цінності й переходять через іспити, на яких випробовують свою життєздатність“.

Він був за війною, за „святим неспокоєм“, за бурею, що має зірвати його власну Націю й повести до могутності й перемог. Нічого в Ньому не було з „тиші“ й „спокою“. Публіцист і кабінетна людина, Він стає на чолі створеної ним самим армії, Він веде цю армію бурхливим шляхом революції, ділить з нею суворе вояцьке життя, досвідчені старшини дивуються, як Він певно йде під ворожим обстрілом, осмалені степовики отамани вважають Його батьком, вояцтво цінує в Ньому особисту мужність і сміливість, Його привітне слово означає більше, ніж усяка нагорода, Він є вождь, в Ньому вояцька кров, убрання його невibaгливе, життя аскетичне, слова Його короткі й рішучі, а в очах неvгасний фанатичний вогонь.

„В Нього були цікаві очі — оповідав про

Нього один Його близький співробітник, військовий високої ранги. Тільки часом ці очі запалювались вогнем. Звичайно Він дивився на людину і здавалося, що він не бачить її“.

Він справді не бачив людей. Він не бачив того маленького й дрібного світику, що крутився навколо нього. Він був чужий партійним сваркам, наріканням, скаргам і інтригам. Одна ідея опанувала Його назавжди і цій ідеї віддав Він все, приніс в жертву себе самого, свій спокій, вигіддя свого життя, і врешті кровю своєю освятив її на все для майбутніх поколінь українських.

Ця ідея — було визволення Батьківщини.

Все що було проти цієї ідеї — Він поборював, все, що тій ідеї служило — Він признавав. Його мораль зводилася до короткої формули: все добре, що служить добру держави і все зле, що їй шкодить!

Тому він був за війною, бо Він знав те, що, за думкою Макіявеля, повинен знати кожний правдивий володар, Він знав, що „всяка неминуча війна є справедлива, і милосердна є зброя, де нема надії, як тільки на неї“ (М. Макіявель, Володар).

Тому Він писав в одній своїй статті, що „к о ж н а“ проблема української політики повинна бути зясована з погляду в і й с ь к о в и х інтересів оборони нашої держави“.

Тому Він зірвав з оточенням, що хотіло „народоправства“, і зробився вождем, бо Він знав, як сам писав, що „людські зеднання“ утворюються і осягають великі цілі, коли „підпорядковуються єдиній волі“.

...Він згинув на чужині. Його могила на Монпарнасі така-ж скромна, яким було Його зовнішнє.

життя. Петро Холодний старший, приготівляючи матеріали до образу „Смерть Петлюри“ змалював, безпосередньо по Його смерті, Його одяг, черевки, капелюх. В момент смерти Він мав старий капелюх, заношене убрання і черевки з дірливими підощвами. Вождь, який розпоряджував мільйонами вмер в дірливих черевиках. Такий Він був. Він нічого не хотів для себе. Аскет і вояк, Він горів тільки одною ідеєю. Його очі були порожні на маленькі людські турботи, на радощі й болі сірої людини.

5 червня 1925 р., за рік до своєї смерті, Він просив свого Заступника, Голову Ради Міністрів Андрія Лівницького приїхати до нього у Париж. Він писав:

„Нам треба обговорити справу формального характеру — дальшого існування Державного Центру на випадок моєї смерти..., щоби, боронь Боже, на ґрунті неполаджености нашої справи не повстало яких ускладнень для неї в майбутньому. Пишу про це — кінчає Він — свідомий відповідальности перед справою і історією“.*)

Так передчував Він свою смерть. І тут одна тільки думка тривожила. Його свідомість — справа, якій Він служив і майбутнє цієї справи.

В цьому році обходимо десятиріччя з дня Його смерті. Але ми знаємо, що Він не вмер. Своєю фізичною смертю Він обєднав нас, зміцнив наші серця, наповнив наші душі потужною вірою для тої справи, для якої пролилася Його свята кров. Його ім'я стало великим символом і назва „петлюрівець“ є назвою почесною. В назві цій кров нашої доби, бої наших полків, шум наших військо-

---

*) О. Лотоцький. Симон Петлюра. Ст. 105-106.

вих прапорів, в цій назві наша любов до Батьківщини і ненависть до ворога. Він не вмер. Сини Його народу гинуть і далі з Його імям на устах, тінь Його зморою виростає на українських землях, по селах ще й досі складаються пісні про Нього, по селах блукає вістка, що Він живе, що Він поверне, що десь там Він невсипуще стежить за життям свого народу, боліе Його мукою й чекає тільки слухного часу!..

О, ми знаємо. Зникнуть партії, групи і їх лідери. Повмирають публіцисти й політики, зміняться погляди, настрої й вірування, повстануть нові орієнтації й нові політичні програми, але ніколи ніхто не зможе стерти Його імени із сторінок української історії. Він бо служив справі вічній, справі визволення нашої нації, Він бо один не словами, а чином, мечем і кровю вказав нашому народові шлях до волі й держави.

Останнє, що Він написав перед смертю і що слушно вважається Його тестаментом, були слова:

„Не забуваймо про меч. Учімося міцніше тримати його в руках, а одночасно дбаймо про підживлення Нацією моральних елементів її буття — творчої любови до Батьківщини, сторожкості до ворога та помсти за кривди, заподіяні ним“.

Будьмо ж вірні заповітові Вождя.

НАТАЛЯ ЛІВИЦЬКА-ХОЛОДНА

Н А М О Г И Л І

Схилилася над іменем Твоїм,
Що на сірихні мармуровій сяє,
І серце повне, келихом дзвінким,
Розбилось враз і пролилось до краю.
Далеко десь, у вересневій млі,
Шумить чуже і негостинне місто,
А в думці оживає давніх літ
Історія велична і барвіста.
І чудо раптом зацвітає знов:
Замість бульварів і мостів Парижу
Палають золотом хрести церков
І небо одягає синю ризу.
Шумлять прапори на розстаннях площ,
Ідуть бойців густі і дужі лави,
І древній Київ, ціль змагань і прощ,
Встає відроджений у сяйві слави.

О, дні прекрасні, п'яні дні весни,
Коли душа горіла міццю злою,
А серце билось іменем одним,
Що в ньому грім гармат і брязкіт зброї.
Так, серце билось іменем Твоїм,
І кожний з нас складав Тобі в офірі
Свої бажання і думки свої
І за Тобою йшов в шинелі сірій.
Ішла з Тобою чорна міць землі,

СИМОН ПЕТЛЮРА

ДУМКИ ПРО ВІЙСЬКО Й ВІЙНУ

Українська військова думка не може обертатися в колі виключно військово-фахових справ, хоч які вони численні та різноманітні. Її інтереси значно ширші, значно глибші, ніж оцінка досягнень в галузі військової науки й критика певних норм військового життя. Цілий ряд питань, що увіходять в обсяг державної політики, — коли вони тільки впливають так чи інакше на інтереси оборони або підготовку армії до виконання нею обов'язку війни, — повинен ввійти в круг тих інтересів, де голос-опінія військової думки мусять бути відомими відповідальним чинникам влади й громадянства.

Тут військова думка через свої органи виконує ту роль, яку, з огляду на своє становище в державній структурі, армія не може виконати дорогою і в формах властивих для громадсько-політичної думки. Армія не провадить політики, не бере безпосередньої участі в політичній боротьбі партій і угруповань. Вона, як влучно характеризують її Французи є „*la grande Muette*“, проте, для неї не можуть бути чужими й байдужими певні риси, напрями й висліди партійної боротьби. Свою роль в державі армія виконує доти, доки в цій боротьбі гору беруть державні моменти й не захитується самий пріоритет державности. Там, де цей пріоритет хитається, де партійна боротьба переступає

дентів на гетьманську булаву за часів „руїни“, що, послугуючись демагогічними гаслами й засобами втягала до неї й регулярне тогочасне військо й народні маси — дає яскравий приклад фатального впливу подібного експерименту на долю держави.

З цих історичних згадок випливає „наука“ і для наших часів, повчальний зміст якої полягатиме в недопустимості повторення подібних експериментів над армією, — все одно, чи ініціатива їх походить від політично засліплених груп, чи від окремих хорих на честолюбство осіб.

**

Ширше беручи справу, кожна проблема української політики повинна бути зясована з погляду військових інтересів оборони нашої держави й знайти авторитетну оцінку військової експертизи. То — не стратегія, що її ставить перед фактами політика. Стратегія свою чинність не тільки на війні виявляє. Своє призначення вона виконує й за мирних часів, опрацьовуючи певні пляни майбутніх операцій. Завдання їх вона окреслює і устійнює після порозуміння з органами політики і в залежності від вимог її. Але ці останні не можуть бути часто мінливими, безмежно несподіваними і імпульсивними. Мистецтво стратегії має діло з кровю людською, йде через трупи і руїну матеріальних цінностей. Струн і можливостей її не можна натягувати без кінця й краю, як не можна їх і все на новий лад ставити. В кожному відповідальному і заздалегідь передбаченому політичному питанні міжнародньої політики своєї держави стратегія має обов'язок дати ясну відповідь: чи відповідає воно інтересам оборони краю, може, чи не може витримати край своїми мобілізаційними

напруженнями певні комплікації, що впливають з політичних плянів та комбінацій держави?

*
**

Ідеологічно літературна праця української військової думки буде не повною, коли вона, зясовуючи цикль окремих тем, що увіходять у ширше питання взаємовідносин війська й держави, політики й війська, нації і оборони, не порушить питання про саму війну, її природу — ество, її значіння для організації Української Нації, цебто, коли не дасть обґрунтування необхідности війни.

Для широких кругів громадянства теоретично-наукове умотивування явища війни є необхідне з огляду на певну пропаганду, що її провадять проти війни й деякі політичні кола й пацифістичні організації і, нарешті релігійні секти. Всі вони послугуються то теоретично науковими аргументами, то моралізаторськими міркуваннями. Витворюють при цьому розкладову атмосферу, в якій слабнуть військово-громадянські чесноти, каламутиться патріотичний настрій і заламується почуття відпорности супроти ворога. В звязку з цією деструктивною працею буде провадитися і розкладова праця скрайніх соціалістичних угруповань, що в звичайних заходах держаної влади та громадянства в справах оборони намагаються знайти симптоми „імперіялізму“, „мілітаризму“ тощо і опозиційними виступами в пресі на різних зборах та конференціях збільшують розкладові засоби пацифістичної пропаганди. Завдяки останнім, серед певних кругів громадянства починає давати нарости почуття страху й огиди до війни, тенденція до уникнення військового обовязку, „шкурництво“ і інші нездорові егоїстичні явища, що, під бучними гас-

лами „перекування мечів на рала“, всесвітніх арбітражних комісій, або перекручених заповідей християнської віри, прикривають, здебільшого, простацькі вигоди, персонального животного егоїзму і, як вірно завважає один з героїв роману Г. Уоллеса, „породжують лїнь, байдужність, розбещеність, жагу до наживи і егоїстичні нахили“.

Серед молодого несконсолідованого громадянства українського, діткнутого розкладовими впливами ніби мирного („війна проти війни“!) а на ділі безоглядно завойовницького в найогидливішому значінні слова — комунізму, такі нахили довго ще після занепаду його будуть давати себе знати, як давали вони себе відчувати в недавно минулі часи (1918—1920 рр.).

Супроти такої пропаганди мусять бути висунуті науково умотивовані оцінки війни, як *найбільш творчого в житті народів чинника*, що за його допомогою організуються нації в держави, досягають тривалої суверенності, увіходять в силу, втворюють матеріяльні та духові цінності, переходять через іспити, на яких випробовують свою життєздатність та силу опору проти зовнішньої небезпеки, не кажучи вже про значіння її, як джерела, що з нього пливають найвищі вартості людського духу — лицарство, самопожертва, солідарність, буйна творчість, — або як соціяльно педагогічного знаряддя для виховання найчисленніших людських зеднань, що утворюються і підпорядковуються єдиній волі для осягнення великих цілей. Напрявні, з яких можна виходити, освітлюючи науково проблему війни, можуть бути ріжні, дивлячися з якого погляду підходити до неї — історичного, соціяльного, біольогічно-психольогічного, чи економічного, — але для наших національних потреб має значіння, щоби воєнна література відгукнулася на

кожний бік цієї гранистої проблеми і кожний вияв її теоретично обґрунтувала.

Льогічним висновком такої дослідницької праці українських воєнних письменників буде прояснення тої плутанини, що панує здебільшого в поглядах громадянства на війну, а нашого зокрема, і що зводиться до оцінки її — за влучним окресленням генерала Людендорфа — як якоїсь „аритметичної задачі з певними величинами“, над вирішенням якої працює командування, тоді як фактично в тому явищі, що звемо війною, тільки момент бою є фактом військовим, почасти може й аритметичним, а саме явище війни належить до категорій переважно політичної природи. Вкладаючи такий зміст у поняття війни, будемо розглядати її, як певну політичну акцію, що її через об'єктивні причини примушений провадити народ і що для успішного здійснення її він напружує всі свої мобілізаційні зусилля, не лише в площині технічно боєвих засобів і не тільки нагромаджуючи максимальну кількість „людського матеріялу“, ні — він, мовляти б, мобілізує геній Нації і всі матеріяльні засоби її, все, що має для того, щоб вийти переможцем з конфлікту з противником, який так само послугується для завдань перемоги всіма своїми засобами.

**

Здоровий інстинкт тих націй, що вславилися своїми війнами, а через війни організували могутні держави й виробили левні підстави воєнної справи, актуальні й для наших часів, завжди шукав гармонійного сполучення суто військових і політичних моментів війни. Надзвичайно характерно, що відомі клясичні проводирі великих війн були не тільки військовими вождями, а й великими

політичними умами і може перш за все політиками, як вождями (Олександр Македонський, Юлій Цезар, Наполеон).

Шукання симбіозу політики й військовости примушувало „всесвітнього завойовника“ — Рим ставити на чолі окремих армій консулів, що поперевсім були політиками.

Цього здорового інстинкту не бракувало, як ми знаємо, і Українській Нації, коли вона на чолі своїх армій ставила гетьмана, що в особі своїй зєднував і верховні військові функції і обовязки відповідального політика. Великі українські гетьмани — Богдан Хмельницький, Іван Мазєпа — безумовно більше були політиками, як стратегами. Функції останніх часто передавали вони, як і інші гетьмани, в разі потреби „наказному“, затримуючи за собою верховний догляд — не лише титулярний, а і фактичний — за технічно воєнними операціями. Закон шукання симбіозу військовости й політики в одній особі надзвичайно влучно й глибоко зумів окреслити Віктор Гюґо, коли завважив, що добрий генерал може командувати, але вождєм нації в хвилини небезпеки мілітарної стати не може, бо не в силах він потягти за собою душу нації і її озброєної частини — армії. Це завдання під силу національному вождєві — політикові й здобувається ним ірраціональним шляхом та морально політичними чеснотами, що викликають до нього довірря в душі Нації.

Серед українського громадянства щодо цієї справи панують плутані, суперечні думки й погляди, — а надто серед політичних угруповань, що претендують на верховодарство державними справами. Завданням військового письменства в цій справі буде вилушити здорові зерна протилєжних напрямків і скристалізувати, очистивши від непо-

трібного намулу те, що можна вважати за найдоцільніше, що відповідає і духові, і традиціям нації, і інтересам оборони й нарешті військовому до-свідові.

**

Вірне зрозуміння проблеми війни, як явища національної політики держави, розширить погляд громадянства й на ролі національного війська за мирних часів, примусить його оточити свою збройну силу речевою опікою й викличе з його боку необхідність утворити для війська за мирних часів такі умови, що давали б максимум гарантій за успішне виконання ним своєї ролі підчас війни. Ціна крові й жертв, що ними купується мир та добробут нації, завжди буде меншою, коли раніше думають про відповідальну ролі війська. Не зайвою буде тут одна ілюстрація. Видатки на утримання та військове виховання армії за мирних часів в бюджетах усіх держав виносять значний відсоток. З приводу так званих „військових кредитів“ опозиційна преса й певні опозиційні урядові політичні угруповання піднімають „бурю“. Розмір їх вважають за великий, неоправданий, що обтяжує державний бюджет, намагаються скорочувати їх, доходять до того, що власне на цьому пункті зводять рахунки з урядом і голосують проти військових кредитів та висловлюють недовіря урядові. В наслідках своїх така постава опозиції ускладняє справу оборони держави й зменшує силу її, а часом допроваджує до фатальних явищ підчас війни, направити які буває вже запізно. Імпровізовані мобілізаційно-фінансові зусилля переводяться трудніше, коштують значно дорожче та й не забезпечують вимог війни, бо підпадають впливові непевної ситуації. Все це погіршує шанси війни, захитує мо-

є тільки розпорошеною, нездідною до опору чередою“.

„Военний дух“, коли його плакають та культивують тільки в армії, не дає максимального ефекту. Давно минули часи, коли війну провадили тільки фахові зборища людей, належно для цього вишколені. Сучасні війни, як і майбутні — це війни народів, де фізично беруть участь мільйони воюючих мас, де кадрові армії кількакратно, шляхом мобілізацій, збільшуються і де єдність не лише технічно військового вишколення, а і єдність „военного духу“ завчасу передбачається, як передумова перемоги. То не вояк і не козак, що вливається по мобілізації до чинної армії, і приносить з собою ослаблену пружкість военного духу, або затухлий попіл його. Він обнижувати буде настрої кадрових елементів армії, що й без того тонуть в переважаючій кількості покликаних мобілізацією.

Коли технічні знання мистецтва війни у мобілізованого можна відновити коротким повторним навчанням, то психологічні перудомови доброго бойця технічними вправами відновляти значно тяжче, а часто й неможливо коли він не принесе їх з собою, іншими словами кажучи, коли він в умовах перебування в резерві на цивільному стані, не схоронить його в собі, як ту іскру, що в полум'я розгортається першим подувом вітру війни.

Плекати цю іскру в душі народу уважно невинно — означає тримати руку на живчику оборонного інстинкту нації. Це завдання досягається цілокупністю державно-виховних заходів і відповідної праці громадянства, що утворює належну атмосферу для цього і постійно підживляє соки, що з них живиться „военний дух“ нації. Вільне військове слово і його органи виконують в цій справі не останню роль. Ще відповідальнішою стає вона

в наших умовах з огляду на ті збільшені вимоги, що ставить до них програм національно-державного будівництва, який вимагає прискішеного напруження праці й ріжноманітного матеріалу для завдань будівництва. Ті, що морально відповідають за якість і силу впливу української військової думки на громадянство, ніколи не повинні забувати ваги „воєнного духа“ на долю нації. Там, де він пригасав, слабнув, або щезав, — приходила прострація, пригноблення і нації легко ставали здобиччю в руках сусіда чужинця. взагалі, що перевищував їх силою свого військового духа. Не дурно такий глибокий знавець психологічних чинників війни, як згаданий нами Ле-Бон, завважує: „в той день, коли цей дух щезне (у народа), йому немає чого більше губити“!

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ

С Л О В О П Р О В О Ж Д Я

На розпутті у сні сторожкому заснув бівуак.
Догасають останні багаття. Змінили на мості стійку,
Кулемет біля неї на чорнім тринозі заляк,
Висуває у небо замовкле безбожну лійку.
Зістрілені зорі безшумно спадають униз,
Ведмедиця велика на скорчених пружиться лапах,
Пожеж позаобрійних відблиск над шляхом навис,
І вітер надносить здалека горілого запах,
Та стихає у лісі, де, струшений з віток хитких,
За обрій зривається місяця кровю набряклий овоч.
Надпливає велике мовчання. В мовчання хвилинах таких
Чіткіше вистукує в темінь промовлене слово за словом.

ПОЕТ

Блукаю самотний під зоряним наметом,
У тиші північній дзвенить так лунко крок,
Підводжу голову і бачу, як зірок
Розжеврені скалки падають шаленим летом,
І в теміні небес потахують.

Стаю

Безмовний і ловлю вогню погаслий дотик,
Що душу запалив стривожену мою,
Малий клубок чуття і поривань істоти.
Заплутаний у ніч непевности й тривоги,
Ловлю нечутний шум безмежжя вколо мене,
Де, схрестивши свої рамена мідні, Бог
Чекає діл людських, страшний і невмоленний.

Так чути солодко, як різьбиться вона,
Імення свого твердь вирізблювать самому
В змаганнях та боях, аж дзвінко-залуна
Воно в серцях людських звитяжним брязком грому,
І скочить на граніт, на бронзовім коні,
І, вище обрію мотнувши головою,
Правицю мідяну простягне над юрбою
Мистців та крамарів, закоханих у нім.

Минуть колись боїв поразки, перемоги,
У землю стоптану всякне гаряча кров,
Та що для вічності — і біль, і крики, й стогін?
Усе покриє час і забуття покров.
Одного тільки час ніколи не зіржавить,
Одному я вінок, що не зів'яне, сплів,
Вінок з величніх патетичних слів:
Людській суворості і в міді кутій славі!

ВОЖДЬ

Заліза блиск і брязк. Далекий гомін слав.
Іх луни голосні. Та чи ж вони укоять
Те серце, що його я в грудях заховав
І міцно утиснув під нараменний пояс?
Не юрбам, не вікам — імення хоругов.
Не юрбам, не вікам — простягнута правиця.
У жилах не для них струмує мудра кров,
У гомінких боях не їм брязкоче криця.
Я імени свого у бронзі не кував,
Величній не ставав у заграві червоній;
Як Цезар,

Олександр,

як мідний Колеоні,

На звалищах твердинь, кордонів та держав.
На вежах міст чужих я стягів розпростертих
Не вішав, не вязав містам дугастих брам
Шляхами римськими, яких твердим стопам
Походів та століть нещадних не затерти;
Здобичницьких полків до соняшних країн

Не посилав ніраз по золото блискуче,
На буряних морях мередіянів синь
Не різали дзюби моїх армад могучих,
Руки не цілував підданаць, ні васал,
До ніг моїх дари складаючи зрадливо,
Ї пишний стоячи, я в авреолі хвал
Обличчя не кривив усмішкою, ні гнівом.
Невдячній цій землі гукав я, викликав
Героїв та бійців. Проснулись — і не встали,
Не підняла меча невольницька рука
До батьківських чепіг приручена, і далі
По селах хлібороб садки свої садив,
Блукав по обр'ях оспалими очима,
Й до п'яна цідячи накурені меди,
Всміхався до святих Саватія й Зосима
За солод життєвий. Випещував волів,
І сам проходив він, напнувши карк волячий —
Чугунним рокотом даремно прогули
Навколо обрії...

Не чув, ні не побачив
Заплилий салом зір горіння, ні екстаз,
Душі бездушної вогонь не розворушив —
Мільйонний він сідав на призьбу й перелаз
Та, смачно трошучи достиглі сливи й груші,
Дивився на похід знеможених полків,
Боїв одчайних гук і смерть самотніх армій:
Навіщо — він не знав та знати не хотів,
І крик воскресних сурм прогомонів намарне!
...Коли ж вогонь палив не душі — лиш хати,
Обріз випорпував під клунею, й до ліса
Тікав він, у житах чаївся золотих —
Країною тоді котився зойк заліза,
В багряних загравах палали небеса,
На диби рвалася негвотана стихія,
Руїни смертний чад туманом нависав,
І простором пустим сердитий вітер віяв...
Самотній пролунав тим простором мій крик.

Жорстоку землю цю даремно здобував я.
Стою над вічності безоднею — язик
Не вимовить тепер лячного слова: слава!

Хай іншим гук фанфар. Ім слави гордий пай
На мідних терезах відважить доля хижа.
Мені ж не стягів шум, не блиск сліпучих сяїв:
Я руку простягав над ялові безмежжя,
Над ті сухі степи, потоптані і злі,
Заснули від віків у мертвому спокої,
Виорював нераз гранатами з землі
Пожовклі черепи давнозабутих воєн,
Козацькі черепи — салют минулих слав,
Що страшно з-під землі дивилися угору,
І свіжі біля них я щедро засівав:
Суворі та грізні вони лягали поруч,
Нових і давніх війн нечувані бійці.
О, туго, схована на дні очей погаслих,
О, жертво, сповнена, щоб на землі оцій
Могло життя рости, яскраве та прекрасне!

ПОЕТ

О, свідки лютих війн, вояцькі черепи!
Загляну в очі вам допитливо, як Гамлет.
Та не промовлю слів шалених і безтямних,
Не накажу душі стривоженій:

„Терпи

Жорстокий погляд їх, ковтай зневіру, сумнів
Про смерти марну тлінь і муч себе, нічим
Незаспокоєна!“

Ні, славлю віру й чин,
Пориви сміливі, і сміливу безумність,
Усіх, чиїм серцям не знайдено межі,
Усіх, хто шлях кладе, і сам паде на ньому
З усміхнутим лицем, піднявши світлий зір
У журавлину синь. Бо є краса у цьому,
Бо є страшна краса: пройти крізь смерть і тлінь,

Згоріти в полум'ї своїх палань містичних,
Та далі жевріти безсмертністю горінь,
Вогнистим факелом осяювати вічність!

ВОЖДЬ

Колись, коли бої в минуле відійдуть,
І знов нагряне час безчестя та наруги,
Плугатар самітний, погейкуючи, тут
Перейде, схилений над долею та плугом,
І, в скибу чересло втискаючи, він брязк
Почує та сягне здивований у вижлоб,
І вийме, зламану при гарді, шаблю й каск:
Полюю витре він потрошене залізо,
Та незакінчених боїв тризубий знак
На ньому знайде він — і серце враз, набрякле
Прибоєм радості і туги в нім пізна
Боїв минулих клич, і до майбутніх заклик.
Рішучий, мов наказ, міцний, мов крові крик,
Він полум'ям палить, стрясає людям душі,
Він на Землі оцій лунає з віку в вік —
І гомону його ніщо вже не приглушить.

Так хай вогонь в очах похмурих запала,
Хай пальці доторкнуть побожно каск іржавий,
Тих, хто пройшов сюди, втоптав у ці поля
Вогонь життя свого й залізний знак Держави!

ПОЕТ

Звитязно брязкають залізні леза зір,
Безтямно блискають світи над головою,
Напружений стою у крутіжї сузір,
Багряних від вогню й жаги земного бою.
Напружений стою — і не промовлю їм,
Благань і молитов моїх не вчують зорі.
Нахилюю чоло: тут вабить чад і дим,
Тут серце та уста заціплює суворість.
Викликувать? Кого? Не знайдено ще слав,

А серце беться вже в тривожному полоні,
Його я до землі своєї притулив
І чую, як брентить перекликом стодзвонним,
І чую, як вогнем палає у висках,
Не хоче ждати кров схвильована у венах,
В гарячі груди бе, і горло затиска,
І слово на устах, мов та стріла калена
На тятіві пружній, чекає і тремтить:
У пільму степову я повернув обличчя
І, чуючи в душі незнаних кроків хід,
У ніч ім'я твоє викрикую і кличу,
О, Ніке мармурна! Пройди, мов бурелом,
Степами пролети в червоних хмарах куряв,
Я чую подих твій — так, надтягає буря,
Черкаючи чоло звитяжницьким крилом!
Молюсь тобі і жду —

ВОЖДЬ

Я той, що прийде ще,
Предвісник днів своїх і післанець майбуття —
Та зовсім не такий, якого, незбагнута,
Зуміла вимріять фантазія: з мечем,
В ясному панцирі й крилатому шоломі,
На білогривому, іскристому коні,
Архангелом струнким, поборником незломним,
Чи Юрієм святим.

Ні, в куртці шкур'яній
Він зявиться, і з жахом хтось покаже
На полумя його жагучих віч,
Що випалять у горобину ніч
На небесах слова страшних його наказів.
Із бурі зроджений і викликаний, він
Устане сам жаским і лютим братом бурі,
У сьайві блискавиць свою гігантську тінь
Він кине на поля, ті простори похмурі,
Страждань і борикань відвічну площину,
Історії пустар неплідний і широкий,

На ноги всіх пірве, пробудить всіх зо сну,
У душах прогремить його чугунний рокіт,
І всі, поглянувши на віщий сілюет,
Побачать віч його нестримане палання,
У нім — самих себе, мету жаданних мет,
Безмірну суму сум бажань та поривання,
Єдиний крові ритм, єдиний серця стук,
І уст єдиний крик, що продзвенить луною,
Й радих ненаситно своєю вітчиною
Покличе у похід.

Почувши жданий гук,
З могил заораних простягнуть ся рамена
Бійців неназваних — і вирушать нові,
Народжені в крові, ворожій злій крові,
Та чисті світлістю свого воскресення.
Щасливіші від нас, паланням молоді,
Нестримано вони розправлять дужі крила,
Нестримно пролетять дорогами, куди
Не досягнув порив подоланого тіла,
Куди нам не пройти.

Але де мет і меж
На півдорозі ми не падемо даремне,
Вже радісно тремтиш моя похмура Земле,
Вчуваючи наш крок — крок із передніх стеж!

* * *

Вітер листям шелеснув. Подув зірвавсь і вщух.
Зорі бліднуть помалу. Зорі згасають знечевя.
На сході підводяться пасма темноблакитних смуг,
Низько обмотують обрій. Небо сіріє сталеве.
Бовваніють тачанки і верби. Підкрадається мла,
Повзе між кущами і стелиться в травах довкола,
Розпружує груди потоптана боем земля,
Віддихає спросоння в тумані. Почувши вранішній холод,
Зморені коні по росах качають оббиті боки.
Тихо стають та іржуть. Хребти парують їм тепло.

Землю копитами бють, повертаючи шиї тонкі
На схід, де, тривожно розпявшись над збудженим степом,
Запони небесної край роздирається.

Мить —

І ясніє смужка, аж бризкає кровю світанку.
Сонце стає на узліссі, сонце стає і сурмить:
Уставай, уставай, у похід, божевільна фаянго!

АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ ОДНОГО ВАГОНУ

Історія вагону розуміється не кінчається на цьому епізоді. Вагон далі поточився в безвість громадянської війни. Кілька разів він переходив з рук до рук, тинявся по всіх українських землях, з відділом червоних курсантів опинився на Катеринославщині, два дні був у володінні якогось повстанського отамана, і врешті під Ростовом був захоплений Денікінцями.

Він виглядав тепер уже зовсім жалюгідно. Простріляний кулями, з вікнами забитими дошками — вагон жив життям гарячковим і різноманітним. Рідко коли він стояв спокійно. В бурхливу епоху революції завжди бракувало залізничного складу. Бракувало паротягів, щоб везти на схід і на захід, на північ і на південь безконечні ешалони, бракувало навіть звичайних рудих товарних „теплушок“ — що ж говорити про класні вагони, де існували купе з канапами й де всеж можна було жити ілюзією давно незнамого комфорту.

Отже вагон не стояв облогом. Він був в Одесі, дивився на море й на крейсери Антанти, він возив „золотопагонних“ офіцерів Денікінської Армії, ба-

*) Розділи ці є фрагментами більшої повісти, якої початок видруковано в попередньому числі „Ми“. З огляду на те, що повість свою автор видає окремою книгою, редакція не вмщає продовження, а вибирає з цілого матеріалу частини, які найбільше збігаються із змістом цього числа, виданого під знаком 10-ліття смерті Головного Отамана Симона Петлюри.

чив хаос відвороту білих російських полків і зливу їх наступу, блукав по маленьких станціях Донщини, просякав все більше людським потом і людською кровю... В ньому пили горілку, грали в карти, насилували жінок; якось в одному купе застрілився під впливом морфіни молодий денікінський капітан, що захорував на сифіліса, п'яні російські старшини вирізували на лякованих дверях вагону імператорські герби й записували свої офіцерські імена й прізвища.

Був час, коли в вагоні містилося одне з бюро Денікінського „Освагу“. (Так дивно в ту неспокоїну й загадкову епоху називався відділ пропаганди Денікінської Армії). Тоді всі стіни вагону були обвішані агітаційними малюнками, а в купе ч. 5. під генеральським портретом генерала Денікіна сидів сам начальник бюро, рудий віспуватий штабс-капітан Обершляг — курив сконфісковані у спекулянтів цигари і одноманітно диктував машиністці Зіні довгі й нудні проклямації.

У штабс-капітана Обершляга були зелені очі і руки з брудними нігтями, цілі в ряботиннях з купками рудих волосків. Голос штабс-капітана був глухий і хрипкий.

Штабс-капітан говорив:

— Безперечно повстає Росія. Да-с. І вам цього не зрозуміти, мадмуазель. Вам у голові тільки флірти й танці... А тут повстає Росія... да-с...

У вечері штабс-капітан замикався в купе й сам пив жовтаве англійське віскі. Генерал Денікін дивився суворо з генеральського портрету, а за вікном ходив вартовий в англійській жовто-зеленій шинелі і наспівував „яблучко“.

Штабс-капітан відкривав вікно й кричав з несподіваним роздратуванням:

— Мовчать!

Він довго дивився своїми зеленими очима на вартового, що застигав безрушно перед вузьким вікном вагону і знову закривав вікно.

Потім у коридорі лунав його хрипкий голос:

— Зіна-а!..

...В день руки у штабс-капітана трусилися. Штабс-капітан пив чай з цитриною і лице його було сіре й набрякле.

Пальці машиністки Зіни, що втікла до Добровольців з VI кляси Одеської гімназії вистукували безупину.

Штабс-капітан диктував:

— Зрадники, що називають себе Українцями, хочать поділити Росію. Але всі руські люди знають, що це лише жидівська інтрига...

Машинка цокотіла. Було бліде невиспане лице у машиністки Зіни і глухо боліла голова у штабс-капітана Обершляга. В купе занудно пахло потом, брудною білизною й тютюном. Штабс-капітан майже ніколи не виходив з купе...

Потім потяг кудись рушав. Села й поля пропливали повз вікна. ...Так-так... дивні села й поля, дивний край, що його властиво ніяк не можна було підбити...

Штабс-капітан витягав з-під канапи недопиту бутельку віскі і шепотів:

— Пий, Зінко! І я буду пити... Чорт її знає, чи вона повстане, оця Росія!..

І раптом він почав кричати:

— Мерзавці, зрадники, сволоч! Росію ділити!

Жиди, німці, французи й поляки проходили повз очі штабс-капітана неповздержливою лавою й безупину снували підлі й навісні інтриги. Загадкові інтернаціональні типи в американських окулярах, диктували телеграми, говорили в телефони й оголошували інтервю. В залльомбованих

вагонах везли якихось таємничих людей, старанно вимуштруваних по ворожих країнах, поважних, хитрих і саркастичних. Незрозумілі „мови“ виринали із всіх закутків Росії і вставляли велитенськими глузливими знаками запитання. Сам, розстріляний большевиками, імператор Ніколай второй був вбраний в якусь малоросійську гетьманську керею, підморгував правим оком і хапав рукою за довгий козацький вус. Реготалися запорожці з мальовничого образу Репіна...

Штабс-капітан Обершляг вихилив келих за келихом, сидів і мертво дивився в одну точку. Безтямно сміялася, спяніла до решти, машиністка Зіна. Тоді капітан вставав, хапав шклянки й кидав на підлогу.

Заспаний, скуйовджений вістовий застигав в дверях з дурноватою посмішкою. Машиністка Зіна верещала дзвінко, немов її лоскотали.

— В-вон! — кричав штабс-капітан на вістового й насовував на носа пенсне.

Згодом штабс-капітан вгамовувався. Він сів на канапу, брав до рук гітару з рожевими биндами, що смужками звисали на його англійське галіфе, грав російські романси й підспівував хриплим, розпитим, офіцерським голосом.

Чогось пригадувалася Варя Паніна, ресторани на Елагінських Островах і циганський хор завадіяцького, бородатого Івана Ручкіна.

Слова романсів були зворушливі і безнадійно печальні. Прекрасні жінчини з глибокими очима назавжди відходили від сповнених пристрасти коханків, біля камінів в розпачі сиділи поблідли від любови офіцери й камер-юнкери, відцвітали поблеклі хризантеми й дрімали плакучі іви над тихими дорогами, в садках під співи соловіїв визначалися трагічні зустрічі, мчали тройки й гукали

ямщики і таємничо вили циганські голоси, обіцяючи надземські екстази, нечувані поцілунки й несамовиті обійми.

Кілька поколінь кохалися, страждали, пили шампана, шаліли й стрілялися під ці слова. Глибокі російські душі звірювалися одна одній й кидалися в обійми. Купецькі доньки віддавалися гвардейським офіцерам. Проститутки сповідалися на грудах ліричних студентів.

Слова були справді зворушливі. Вони були тьмяні й солодкі, боліли якимось дивовижним, екстатичним болем і пахли далекою Імперією, гостинними поміщицькими закутками й цілим сентиментальним мотлохом, що його нагромадила безтямна й нездібна до нічого російська інтелігенція...

Порослі рудим волоссям пальці штабс-капітана Обершляга рвали струни гітари, штабс-капітан плакав, сльози текли по його віспуватому обличчі, штабс-капітан схилявся до печального лиця машиністки Зіни й шепотів:

— К чорту, к чорту це все. Не буде вже Росії, Зінка. Все гине, все...

Враз він зривався з місця й бігав по купе...

Вагон лягав ланцюгами і знову безнадійно зупинявся на якійсь станції.

Так блукав він із станції на станцію, з місця на місце, шляхом, що здавалося й кінця йому видно не було. Десь били гармати, кудись відходили перевантажені ешалони, на станціях маяли трьохкольорові російські прапори, коменданти станцій стояли в новеньких англійських френчах — були часи денікінські, часи інтервенцій, часи Антанти... Грецькі, опалені південним сонцем, старшини ходили по вулицях Одеси, а румунський міноносець стояв в порті міста Николаєва й весело курив своїми двома димарями.

Тоді ж саме в головному штабі генерала Денікіна птахами співали полеві телефони.

Телефони співали про наступ, телефони співали про перемогу, чорні дроти бігли на північ і на схід, дроти були російські, перемога була російська, в наступ ішли російські офіцери і кричали „ура“.

Офіцери ішли в атаку, в багнети, за ними невиданими почварами совгалися новенькі французькі танки, за ними вставав червонолямпасний Дон, вимахував шаблями й перся до бою.

Лиця у Донців були дикі, коні у Донців хропли... з криком і з ревом влітали Донці до міста й різали жидів. Входили імператорським гвардійським кроком стрункі офіцерські дружини. Били барабани й ревла оркестра. Тоненькі гімназистки кидалися офіцерам на шиї з квітами в руках.

— Ур-ра! Да здраствуєт!...

...О, далекі денікінські часи, що схилилися над Україною в трагічний 1919 рік! Криваві козацькі лямпаси й жидівське обличчя консула Енно в Одесі, сині мундури грецьких старшин і сенегальські стрілки на бульварі Рішельє! Доляри, франки, піястри і штерлінги, ресторани з румунськими оркестрами й нафарбовані жінки в автах англійських моряків!

...Росія! Велика Росія! Єдина й неподільна! Золоті пагони на плечах корнетів, ротмістрів і курляндських баронів. Аксельбанти, імператорські вензелі і гвардійські кокарди на лякованих чоботях! Росія! Велика Росія! Тройка, сані, любов і гітара. Пажеський корпус, опера Євгеній Онегін, і ліцеїсти з монокліями, і бокали з шампанським...

— Бокали? Налей, налей бакали!

— Вперед! Вперед!

— Марш вперьод, Росія ждьот! Чьорние гусари!..

...Так, так... Гусари, Драгуни, Лейб-гвардія єво велічества. Паради на Марсовім Полі, рев захоплених юрб і бліде, кохане обличчя імператора...

Шумлять генеральські авта. Мчать генеральські потяги. Бються бутельки з французьким шампанським. Гремлять орхестри переможні марші. Кудлаті поли ревуть, виють у небо — многая лета!

У генералів обличчя вождів. У генералів обличчя Наполеонів. Генерали кричать, генерали бють кулаками в столи. У генералів на грудях блищать ордери й аксельбанти. Перед генералами застигають на-струнко полковники, капітани і штабс-капітани, генерали слухають рапорти, молебні і гимни — вони не мають часу, вони стоять на чолі героїчної всеросійської армії.

Вони не мають часу! Ніхто не має часу!

— Вперед, вперед!

— Ура! Да здраствуєт!...

— Бий жидів!

— Геть з Україною!

О, далекі денікінські часи, що проминули над українським краєм немов стокляте хуртовиння, немов темна градова хмара, наслана звідкись з сірих англійських крейсерів і французьких пароплавів якимись консулями, румунами, жидами, чи хто його знає ким!

...Так відходила весна, так наставало літо, так шуміли вітри й зливами падали південні українські дощі. Властиво над краєм стояло сонне літо, що хилилося вже до осені. Стояло літо з павутинням, чистим глибоким небом і темними, вже трохи осінніми, ночами з далекими чіткими зорями. Літо було українське, що йому немає рівного в цілому світі. Край був український, тільки рік, рік 1919 був ро-

ком денікінським, большевицьким, московським, пахнув цей рік кровю і димом і здавалося, що буде він стояти довго, довго над степовою країною...

...Так ось літом цього 1919 року, року три-вального й неспокійного, року, як ми вже казали, московського — жовтий вагон другої класи, сяк-так відремонтований в майстернях Ростова, віз до міста Києва, міста золотих бань і бунтарських скорострільів, штаб грубого полковника Маркова.

Всі подорожні були приємно схвильовані.

Перед вікнами проминали прекрасні крайовиди спаціфікованого краю. Війська генерала Денікіна ішли зправа й зліва й наступали на старе місто, що не дарма звалось „матерью городов русских“. Над краєм вставало золоте сонце ще не цілком призабутої царської імперії.

В вагоні було гамірно й весело. Сам полковник Марков стояв в коридорі, оточений своїми штабовцями, кутив турецькі папіроси з півмісяцем і зорями на папірці, й самовпевнено говорив:

— Армія наша іде переможним маршем. Чорт його бери цього самого Петлюру. Розуміється, це звичайнісенський бандит, що хоче тільки розподілу Росії. Але ми тимчасом його ще не рушаємо, щоб легше розторозити тих клятих большевиків. Згодом, звичайно, ми й Петлюрі дамо раду...

Полковник важко дихав від спеки. Він розстібнув ковніра і йому стало легше. Біля нього стояли молоді офіцери. Були пагони, офіцерські ремні, голени обличчя й проділи старанно розчісані на англійський манір. — Зовсім як у гвардії — подумав задоволено полковник Марков. Потім позіхнув і сказав:

— Ну, ви собі, як хочете, панове старшини, а я піду таки спати. Треба ж виспатись перед приїздом до Києва.

Молоді старшини чемно вступилися з дороги. У всіх були голені обличчя і англійські проділи. У всіх були новенькі френчі, галіфе, підшиті найдорожчою замшею, й чоботи, що співали на всі лади виполірованими острогами. Наступали нові замирені часи з ресторанами, клубами, балями, білим мазуром, з гучними весіллями, шампаном і грою в карти. Поверталися кашкети з царськими кокардами, інститути благородних дівиць, предводителі дворянства й захохані гімназистки з довгими косами. Епоха, прозвана революцією, поринала в безвість...

— Ви не чуєте, як пахне сіном? — скрикнув двадцятилітній поручник Шмідт. І зараз же він додав:

— Як прекрасно жити. Як радісно подумати, що цілий цей революційний кошмар уже ніколи не вернеться.

Потяг проминав луги з копицями скошеного пізнього сіна. Справді пахло сіном. Пахло сіном і ще чимось невловним, чим тільки може пахнути на українських степах. Вечірнє сонце лягало на степ, пастухи з отарами овець дивилися, прикладаючи долоні до чола, рожевіли хмари на небі й теплий вітер куйовдив волосся старшин штабу полковника Маркова.

(...Люба моя Україно! Як мені хочеться притулити своє гаряче лице до твого далекого степового лона... Як мені хочеться почути вечірню пісню твоїх піль, зелену пісню жита й пшениці, як хочеться мені стрінуги грудьми твій радісний, рідний степовий вітер!...).

...В останньому переділі, що був біля самих дверей на плятформу, сиділа сестра Соня Васільєва, донька пенсіонованого генерала Васільєва, що брав колись участь в японській кампанії,

і обіймала полкового адютанта капітана Мартинова.

Генеральська донька була висока на зріст, мала пухкі уста й кокетерійно носила сірий однострій жалібниць з кривавим хрестом на грудях. Властиво, невідомо чому вона була при штабі полковника Маркова.

Капітан Мартинов, бльондин з англійським, худорлявим лицем, з білявим підстриженим вусом і уважними сірими очима, сидів випростовано й тримався холодно, як і пристало на колишнього гвардійського старшину.

Вагон мчав до Києва. Весело дудніли кола й паротяг ревів точнісенько так, як за добрих старих часів, коли були потяги поштові, кур'єрські й звичайні, коли вагони гордо носили на собі литі імператорські герби, а в купе сиділи прекрасні дами з великими капелюхами, обвіювалися хустинками й читали романи Арцибашева...

Вістовий ввійшов до переділу й запалив ліхтаря. Стало затишно й вигідно.

Капітан Мартинов, бльондин з англійським лицем, поправив монокля, якого він навчився закладати точнісенько так, як це робили в Одесі адютанти уповноваженого Британії генерала Кіза, і сказав так само сухо й чемно, як повинен був би сказати правдивий Британець:

— Соня, ти мусиш зрозуміти. Те, що було в Одесі, не може тягнутися в умовинах мирного часу. Шлюб з тобою зіпсує мені кар'єру. А втім і так всі знають, що ти була і... коли хочеш, є й далі коханкою полковника Маркова.

Капітан побаєвився масивною бранзолеткою на лівій руці і додав ще:

— Жадних претензій до мене ти, звичайно, мати не можеш.

Капітан подумав і сказав зовсім тихо...

— Ти мабуть пригадуєш собі ті... місця в Одесі, де я мав щастя стрічати тебе з румунськими офіцерами? Га?

Висока жінка в сірому однострої сестри жалібниці блідим трагічним лицем відкинулася на канапу. Руки жінки міцно впилися в барханову покривку.

— Федя! — вишептали жіночі уста. Аджеж все це для тебе! І полковник Марков і румунські офіцери!... Ти ж казав сам, що тобі треба багато грошей... Фе-дя!..

Раптом жінка почала плакати. Плакала вона якось по дитячому, схлипувала й задихувалася, здригалася спазматично цілим тілом, борсалася на канапі, підгинаючи під себе ноги.

Капітан Мартинов вийняв цигарку, постукав нею об віко цигарниці, й вицідив крізь зуби:

— Перестань! Ти прекрасно знаєш, що твій плач впливає мені на нерви.

Жінка здригнулася й затихла...

Саме тоді в середньому переділї смашно хропів грубий полковник Марков. На лякованому столу стояла недопита пляшка Мартелівського коньяку. Лице полковника було червоне й дихав він важко, від важкого серця і важкої крові, що борсалася в безмязному старечому тілі.

А далі, в переділї, ч. 7, сидів двадцятилітній поручник Шмідт і писав листа до своєї коханої мамуні в місто Мітаву в Курляндській губернії.

„Дорога мамочко! — писав поручник Шмідт. — Ти не можеш собі уявити, який я щасливий. Отже нарешті всьому буде кінець... Наша армія — писав далі захоплений двадцятилітній поручник — тепер в порозумінні з бандами Петлюри, що називають себе Українцями. Але незабаром ми дамо

раду і Українцям. Розуміється, дорога мамочко, жадної України. Єдина, велика й неподільна Росія! Ах, яке це прекрасне слово!..“.

Молодий поручник Шмідт писав стилем і словами, яких навчили його в корпусі. Поручник Шмідт писав ще також, що він здоровий, що прибавився на вазі і питався про здоровля своєї мамуні.

Згодом він заклеїв листа, якого збирався вислати вже з Києва і, не роздягаючися, ліг на канапу. Він лежав довго, не міг заснути і слухав гуркоту колес потягу. Він думав про Росію, про царя, про армію. Хтось йому казав, що він не Росіянин, що в нього німецьке прізвище. Поручник тихо засміявся. — Хіба це щонебудь значить. Так-так... він любить Росію і любить російську культуру. Толстой, Достоевський... Хіба яканебудь інша нація має більших письменників. А потім... сніг, російська зима, Москва, Кремль... А втім і цариця Катерина також була німкою...

Поручник Шмідт перевернувся на бік і почув, що зараз засне. Трохи перешкоджав френч, а властиво ремні. Поручник вмотивувався ще вигідніше, але ремнів здіймати вже не хотілося. Милі далекі образи пливли перед очима. Любий голос старої пані Шмідт говорив над вухом: Віллі, Віллі... Якийсь романс... Старий російський романс... Тіхо на дорозі, дремлет всьо вакуруг... — Як гарно — подумав вже крізь сон поручник і враз віддих його став рівний.

Біля першої години коридором перейшов вістовий. Йому здалося, що хтось його кличе. Але навколо було тихо. Вістовий постояв, позіхнув, пошкрябав голову і пішов геть.

Проте не всі ще спали в вагоні. О першій годині з осьмого купе тихо вийшла якась постать. Постать підійшла до купе капітана Мартинова і обережно застукала. За хвилину в розстібнутому френчі з дверей виглянув капітан.

Капітан примкнув двері і сказав:

— Дуже добре. Я зачекаю на коридорі. Коли полагодиш свої справи, виходь зараз же, бо я хочу спати.

Капітан засміявся:

— Як буде кричати, заткни їй пельку доло-нею.

Потім капітан призначним, галантним рухом ~~вийняв~~ цигарку, закурив її, заклавши руки в кишені, став дивитися в вікно.

Вагон, еластично вигойдуючися, мчав у київським напрямку. Було літо, вікна були відчинені, пахло далекими ріками й ставками, сторожко шуміли дерева, товарний потяг гулко проминув повз вагон; села вставали, немов зачаровані кучеряві гаї — велика нічна українська тайна тихо здіймалася із піль, що колись були степом, що колись пахли ковилою, чорною масною землею й кровю. Блідий місяць виглянув із хмар і освітив крайовид казковим фантастичним сявом. Ожили й зарухалися далекі корчі, звідкись полинули якісь загадкові вершники, дивовижні велитні вставали на обрїях — ні це ліси, це села, це таємничі українські тополі, — обрїй був безрушний, і тільки розкуйовджені хмари пливли тривожними, ледве видними табунами, кудись у мінливу, неспокійну далечінь.

Згодом у вагоні стало зовсім спокійно. Важко хропів полковник Марков і у сні чомусь засміявся романтичний поручник Шмідт.

Авжеж, у вагоні стало спокійно. І ніби спокійно було поза вагоном, на шляху, де спали українські села, де здіймався фантастичний, осяяний місяцем, крайовид і де стояло степове, безвітряне й рівне безгоміння. Ніби спокійно...

...Враз машиніст унтер-офіцер Нікіфоров по-

дивився перед себе й схвильовано крикнув кочергарові:

— На насипу, здається, якісь люди!

Машиніст зразу ж звільнив біг потягу й потягнув за гудок. Темні постаті розсипалися й зникли десь у корчах...

Крізь гук машини прокричав кочергар:

— Повстанці! Ще трохи й рельси розібрали б!...

Машиніст перестрашено перехрестився. Кочергар з тендеру приніс карабіна й перевірів ладунок. Машиніст ще раз потягнув за гудок. Паротяг заревів...

Лице у кочергара було чорне й вилискувало від спеки. Голос він мав застужений і хриплий. При світлі лямпи він схилився і щось майстрував коло рушниць.

Раптом машиністові зробилося страшно. Кочергар був місцевий, з хохлів. Всюди на станціях він мав знайомих. Машиніст підозріло зиркнув з боку на кочергара. І зараз же закричав, замахаючи руками:

— Вугля! Давай вугля, с-сукін син!

Кочергар випростувався (був він високий і квадратний, з вузлами м'язів на голих грудях) і поволі подався на тендер.

Машиніст збільшив тиснення пари. Потяг рвонує і понісся в біду місячну далечінь...

...О другій годині вночі, на глухій степовій станції потяг раптовно зупинився. Дві постаті стояли на рельсах і вимахували червоними ліхтарями.

І зараз же до вагону вбіг комендант станції. Він був схвильований і хотів говорити з полковником Марковим.

Полковник довго вбирився. Врешті він ви-

йшов з грубим, напухлим від сну й незадоволеним лицем на коридор.

Комендант, що був у ранзі прапорщика, схилившись, щось тихо доповів.

Потім було чути схвильований голос полковника:

— ...Це брехня — говорив полковник — ...Це якась помилка! Галичани здерли прапор нашої армії? Це неможливо! Ви говорите, бій з Українцями? Ха-ха, ми розторощимо їх вщент!.. Вони ж мусять це розуміти!

Але всеж полковник обернувся до старшин, що також повиходили з купе.

— Панове старшини! — сказав полковник і в голосі його всеж було хвилювання.

— Одержана телетрама, що наступні станції в руках галицької частини, яка прорвалася нам в тил і що всюди вибухають якісь повстання. Я розуміється цьому не вірю. Ввесь район зайнятий нашими військами і людність з захопленням стрічає нашу переможну армію... Але, всеж...

Полковник не докінчив. Саме тоді, коли він говорив останні слова, присутні виразно почули канонаду. Десь дуже близько йшов бій. Червоні давно вже були розторощені. Отже... бій був з Українцями!..

Полковник нервово почав застьобувати френча. Лице його набрякло кровю і одразу можна було побачити, який він старий, як він хоче спокою, і як безмежно набридла йому війна...

Він тихо сказав:

— Будь ласка... хто-небудь... розпорядіться... Ми їдемо назад...

Потім полковник махнув рукою й повернувся до купе....

...Враз десь зовсім близько заторохотів ку-

лемет. І в той час задзеленьчав дзвінок телефону на паротязі.

Голос капітана Мартинова зовсім не був голосом англійського джентельмена. Голос капітана Мартинова хрипів і рвався в телефонній трубці:

— Негайно перечіпити паротяга!..

— Так, їдемо назад!

— Що? Десять хвилин! Це неможливо!.. Робіть якнайскорше!..

Слово „якнайскорше“ пролунало в телефоні вже зовсім розпачливо.

— Вони всі там погубили голови — три-можливо подумав машиніст Нікіфоров і гукнув на кочергара. Треба було відчепити паротяг.

І тут... тут він раптом завважив, що кочергара не було. Машиніст гукнув кілька разів, виглянув з вікна, прислухався, ще раз гукнув. Нікого не було. Тільки знову десь дуже близько залунали кулеметні постріли. Тоді машиніста охопив якийсь несподіваний жах. Він крикнув, вискочив на тендер, подивився навколо, потім зіскочив в діл і кинувся до телефону. І в туж мить він несподівано побачив кочергара. Кочергар, що здавалося виріс десь з темних куп вугілля, стояв на тендері страшний, мовчазний і чорний, і поволі наводив на нього карабіна.

Блиснуло дуло на місячнім сяйві. Машиніст заверещав і відрухово закрити голову руками. Кочергар скочив в діл і з цілої сили вдарив машиніста кільцею по голові. Потім, наступаючи ногою на тіло машиніста, що повільно зсувалося на залізну долівку, кочергар схопив руками підйому регулятора. Паротяг рвонув і важко рушив вперед!

Так, паротяг рушив вперед, в ніч, в моторошний, залитий місячним сяйвом степ! Паротяг сичав паром, кола паротягу вибивали шалений герць на

зелених, місячних рельсах, стрілка манометру борсалася на жовтавім цифербляті, чорна рука кочергара міцно тримала підойну регулятора... Скоріш!.. Скоріш!!...

Раптом кочергар схилився й схопив руками тіло машиніста. Він поставив його навсторч перед дверцятами й пхнув просто на насип, в темну безодню шляху, що тікав з-під розгуканих кол паротяга. Майнуло на хвилину заюшене кровю лице мерця. Оскалені зуби блиснули на місяці. Кочергар перехилився, подивився в діл, потім повернувся й потягнув за гудок. Лице його було чорне і блищало від спекоти.

І саме тоді, коли загудів паротяг, капітан Мартинов, який сидів біля телефону й намагався сполучитися з машиністом, зрозумів, що все пропало, що потяг іде в невластивім напрямку, і що врятуватися вже не буде як.

Він вискочив в коридор, чомусь вихопив револьвера і, розмахуючи ним, побіг вздовж коридора.

— Панове! Зрада! — несвоїм голосом заверещав він.

Офіцери повибігали з купе. Лиця у офіцерів були бліді. Лиця у офіцерів були тривожні. Офіцери дивилися в вікна. Мертва бліда земля тікала мото-рошно з-під колес потяга. Мертва бліда земля була землею смерти, була землею білих місячних привидів, далекого іржаво-зеленого степу — землею крови, землею кінця!..

...Великий краю, українська земле! Ти біжиш і гудеш під ногами. Ти тікаєш з очей, немов сполоханий кінь у безмежному степі, ти пнешся в синій простір своїм могутнім, прекрасним тілом, і не злапати ніколи тебе пристрасним рукам, не спіймати тебе ніколи, моя колюмбова принадо — тільки

мертві груди зустрінуть твій солодкий тягар і мертві пальці скорчово затиснуть твою чорноземну, вродливу плоть...

...Чи треба писати далі? Чи треба говорити про те, що потяг полковника Маркова не дійшов до української столиці. Чи треба розповідати, як вистрілом з мавзера покінчив із своїм безтурботним життям романтичний двадцятилітній поручник Шмідт і як перелякано дивився старий полковник Марков на постаті в сірих шинелях, з містичними знаками древніх князів на вояцьких шоломах...

...Полковник Марков стояв, оточений юрбою сірих шинелів і знову було видко, який безмежно старий цей чоловік в англійському френчі, що нещодавно випинався на відгодованому череві.

— Що торкається мене, — говорив полковник Марков — що торкається мене, то я служу лише як мобілізований... Я особисто нічого не маю проти України...

Враз чомусь пригадалося полковникові: Пушкін... Капітанская дочка, Пугачьов, смерть капітана Міронова...

Полковник здригнувся і провів рукою по мокрому від поту чолі. Біля нього на витяжку, немов перед начальством, стояли офіцери його штабу. Блідо спалахнув ранок в вікнах і в брудній чекальній станції блимала й курила нафтова лампа.

— ...Підлість... підлість — подумав полковник Марков і відчув, що серце його глухо беться в старечих грудях...

Полковник подумав ще про жінку, яка щодва тижні пише до нього листи з Одеси, про доньку Лізу, що саме тепер має одружитися з мічманом фон Брюкке, сином курляндського барона і власника великих земель Германа Вільгельма фон

Брюкке і йому раптом зробилося до болю жалко себе.

Промайнуло в уяві добряче й просте лице вістового Дениса, власне вигідне помешкання на побережжі, килимок під ліжком і нічні капці, з червоної шкури трохи стоптані за довгі роки затишного вживання.

— Чи можна закурити цигарку? — поспитав полковник і йому самому зробилося ніяково від власного голосу, який бренив аж занадто тихо й покірливо.

Сухий старшина в сталевому шоломі подивився уважно на полковника й хитнув головою на знак згоди.

Потім старшина махнув рукою. — Далі!..

Тоді настала черга на капітана Мартинова.

Енглізований москаль витягнувся перед чужим старшиною, що говорив з незнаним акцентом, і часто закидав німецькі слова.

— Галичанин — майнуло в голові капітана Мартинова. Він схилився і, з цілковитою, якоюсь запобігливою, готовістю відповідати на кожне запитання, став чекати.

Галичанин довго переглядав документи Денікінського офіцера. За ним стояли люди в сірих шинелях, в сірих сталевих шоломах, спиралися на рушниці і мовчали. Якийсь нечуваний ще ніколи жах охопив російського капітана. Що ховалося за цією грізною мовчанкою? Що було в цих чужих, гострих, сухорлявих лицах? Що означав цей незнаний містичний візерунок тризубця на галицьких шоломах?

А далі капітан Мартинов вже не міг витримати мовчанки. Уста капітана зажебоніли слова, що дивно не пасували до гордого й мужнього обличчя колишнього гвардійця.

навіть за розмову в українській мові... Розуміється без жадного присуду...

— Соня! — на цілий голос скрикнув капітан і відчув, що ноги його підгинаються, що зараз, ось зараз він впаде на землю...

...Десь глухо заревів паротяг. Задушна степова ніч кінчалася. Кінчалася ніч, що була одною з ночей революції, кінчалася ніч тьмяна й тривожна, пахли трави рососою й вітром, вранішні хмари ліниво виповзали з-за обрію... Йшов звідкись степовий ранок і табуни коней виходили на далекі пасовиська...

О п'ятій годині ранку козак викинув з вагону другої кляси, нікому тепер вже непотрібне, тіло романтичного поручника Шмідта.

Був поручник молодий, і лежав він спокійно з закинutoю назад головою, з кривавою смугою, що йшла від розхиленого пухкого, ще дитячого рота. З-заду, там де вийшла куля, залишилося трохи жовтавого мозку на темному поручниковому волоссі.

Кудлатий пес, весь в ріпяхах, підбіг, довго обнюхував мертве лице й лизнув застиглу кров з рота. Вартовий в сірій шинелі, що ходив біля вагону, замахнувся. Пес відбіг трохи вбік, облизався і заскимвив, вимахуючи хвостом.

— А хай тобі біс, — буркнув вартовий і пішов вздовж вагону.

Темно було в вікнах вагону й темно було на всіх шляхах краю, що назвався гордо й дзвінко — Україною...

Ось так опинився вагон з вузькими вікнами й коритарем обитим цераткою в українських руках. Історія його отже тягнулася далі.

Стояв і далі рік 1919, рік походів і бурь. Вагон тинявся по українських дорогах і знову, знову здавалося, що не буде кінця його мандрівкам.

...Трудно дивитися на історію української революції очима вагону. Вагон має очі скляні темні й байдужі, (Бог зна, що вони бачили!), очі вагону це очі мертвої речі, в очах вагону втома від довгих шляхів, від борікань і мандрівок по безмежних степових просторах.

...А перед людиною, що дивиться з нутра вагону проминають напівзруйновані станції, покинуті гармати дивляться кудись чорними горлами, збиті паротяги передісторичними звірями лежать під насипом, здичавлі пси жеруться над кінською падлиною... Гармати дивляться в небо, в небо дивляться стрункі тополі над зачарованими селами, вітри дмуть в небо, вітри здіймають порох, що стоїть потім непорушним стовпом над широкими козацькими шляхами...

...Часом, на ясному фоні неба, виривають загони легкої степової кавалерії. Стугонить земля під кінськими копитами, так само, мабуть, як стугоніла вона за далеких половецьких часів. Бють копита землю, толочать жито й просо, і ріже повітря дика степова пісня:

Ех яблучко
Та й з листочками,
Іде батько Петлюра
Із синочками!..

Свищать, свищать якісь дивні голоси, реве й заливається гармошка, коні хроплять, фаркають і ржуть. Мають шлики чорні, червоні, жовті й зе-

лені, синій прапор розвивається на вітрі, списи підстрибують в стременах... З гуркотом мчать тачанки, ревуть, вигукують козацькі горла...

— Ех, яблучко!..

— Вперед, вперед!..

...І зникає загін в поросі й куряві, десь дуже далеко вже торохкотять тачанки, мовчазна степова пустеля розхиляється перед вікнами вагону і тільки телеграфні стовпи гудуть і співають про романтику просторів...

А далі, далі простягаються перед вагоном безмежні українські поля. Хвилюється зеленим морем татарське кочове просо, ідуть хліборобські жита до білих гоголівських сел і знову невгамовний гук коліс по давній степовій землі, знову самітно й гулко реве паротяг, знову здригається серце подорожнього, що дивиться з вікна вагону...

Так проминають кавалерійські загони і так біжать потяги. Людські горла виспівують про волю й про кров, залізо співає залізу про розчавлені людські тіла на синіх рельсах і про далекі, рівні шляхи, що поростають буряном і ковилою. Залізо співає залізу про шляхи, що врізаються в степ і стають степом, про зірвані мости й задимлене небо, про села, що проминають в глухій тривозі й про степові міста, що встають на обрїях, наїжені гарматами, залиті кровю й завалені трупами!...

Степ... Степ... Степ... Він не зміниться. Він ще не змінився. Він став легендою. І хто його знає, які сили ховаються в зелених полях, в зеленому житі й в зеленому татарському просі, хто його знає, які ще люди встануть із зелених надр української рівнини, хто його знає куди приведуть нас дороги великого Українського Краю.

Степ... Степ...

...Ешалони з військами, потяги й паротяги, червоні товарні вагони, з яких визирають древні кінські очі, гамір, і крик, і юрби на станціях — все це лише сторінка степової історії.

Ні, ні, історія наша не кінчається на історії незораного „Дикого Поля“. Історія ніким не підбитого краю, краю, що встає незмірними просторами на сході Європи, біжить і далі в нашу химерну сучасність кавалерійськими колами степових вагонів. Руді вагони й руді коні, що дивляться древніми азійськими очима з розхилених чорних отворів, запах кінського поту й запах сіна, рев паротягів і гул розгуканих коліс по рельсах, що хижо вриваються в простір... — о ніхто, ніхто з тих, що пережили українську революцію не потрапить цього забути. Ніхто не потрапить забути, як гудуть телеграфні стовпи, що на мові просторів означають дороги, як стукотять на загублених станціях тисячі апаратів Морзе, рішаючи про смерть і життя наладованих живим мясом потягів. Ніхто ніколи не забуде про важкі бронпотяги, що вривалися в українську землю з ревом і свистом, що висаджували десанти й бомбардували міста, що були немов далекі історичні фрегати на незаниханих середньовічних морях, ніхто не забуде про платформи з гарматами, про вквітчані зеленим гіллям переможні паротяги й про розспівані теплушки з полками, що вирушали на московський фронт. Ніхто також не забуде про довгі вагони романтичної Директорії, про сальонки розгуканих степових отаманів і про потяги наших незвичайних, кочовничих, степових міністерств, що розгортали свій протий біг у надра нашої Батьківщини...

В наших вагонах, що несли нашу історію у прекрасне, сине майбутнє, в наших вагонах, що

тамували наступ чужих армій — ціла наша героїчна сучасність. Лицарі темних доріг революції, вони — вагони — стоять в уяві фантастичними напруженими шерегами. І блищать кровю й пожарами сталеві, незбиті шляхи, що не дарма, о, не дарма химерними рисами порізали незораний, комонний степ!..

...Так ось про вагон.

Як ми вже казали він опинився в українських руках. Він опинився в українських руках саме тоді, коли над краєм стояло важке повстанське літо й коли легендарний Головний Отаман збирав свої розпорошені війська, щоб воювати далі за селянську Україну.

Вагон, що був недавно відремонтований в майстернях Денікінського міста Ростова, що мав навіть нові покривки на своїх канапах, одразу розпочав блискучу кар'єру.

В Вінниці білою фарбою намалювали на ньому містичний знак київських князів і три літери У.Н.Р., що на мові звичайній означали: Українська Народня Республіка.

В такому вигляді вагон приділили до складу потягів Директорії.

Безперечно для вагону наступили цікаві часи. Він був в центрі подій, в його купе цокотіли машинки, друкувалися накази й відозви, дзвонили шпори адютантів й гукали молоді, бадьорі голоси.

Люди говорили про Україну, повторювали цю прекрасну назву в усіх відмінах, люди говорили про Київ, про це надзвичайне місто, що виростало в ту епоху на державний символ цілої нації — дні йшли бурхливі, скуйовджені хмари сунули низько над землею, і важко лягало жито від дощів, від злив, від українських буревіїв, що летіли Бог зна звідки на сторозтерзану землю українську...

Жито лягало також від кінських копит. Полки, дивізії і армії линули українською землею, кінні частини розгортали свої татарські лави, море запінених коней збивалося грудьми і борсалось в розбурханих, наїжених шаблями й списами купах.

Описуючи життя вагону з тих часів, розуміється, можна було б докладно писати про те, як вирушав вагон із станції на станцію, повільно загортаючи під свої залізні кола завойовану важкими зусиллями українську землю. Розуміється, можна було б говорити про те, як повз вагон проходили босі й обдерті полки несамовитої армії У. Н. Р., і як шуміла степова кавалерія з піснями вирушаючи на московський фронт. Можна було б описувати бої, що відбувалися за всіма правилами далеких боїв середньовіччя — з шабельним дзвоном, комонною навалою й ревом піхотної атаки. Можна було б розповісти, як підіймалися села й незліченні повстанські отамани вели свої фантастичні загони на допомогу Вождеві Нації.

Проте, не знаю, чи старчило б тут місця на докладний і сумлінний опис цих надзвичайних подій і чи це цілком входить у рамки нашого оповідання. Тому мені здається, що краще перейти одразу до тої блискучої доби в житті вагону, коли вагон дійшов до найвищого щабля своєї революційної кар'єри, а саме... коли він несподівано опинився в складі потягу Головного Отамана.

Ця велика подія життя вагону сталася, коли не помиляюся, в-осені року 1920, що прийшов на Україну трагічний і грізний в задусі далеких степових пожеж і, як звичайно в ці неспокійні часи, в реві гармат і клацанні кулеметів.

Сталось це тоді, коли армія відступала на захід, коли пощерблені полки Головного Отамана вже не могли стримати московської навали...

...Людина в захисному френчі мала сірі очі, що дивилися спокійно й суворо, просто й незрушимо в обличчя інших людей. Ця людина була без жадної зброї — в руках тримала вона тільки невеличкий стек з ремінцем на кінці. Її убрання було скромне й невибагливе — на ногах звичайні чоботи, такі, які носили й козаки й старшини цілої армії, на голові заношений кашкет, що трохи вподобав на кашкет англійського вояка. Лише містичний тризуб яснів на лівій руці...

Як і коли саме оселилася ця людина в жовтому вагоні другої класи, про це хіба не варто писати. Вистачить сказати, що розбитий гарматним стрільном сальон, який возив її вздовж і впоперек розбурханого краю, треба було залишити на одній глухій подільській станції, десь на Проскурівському шляху.

Вистачить сказати, що людина в захисному френчі ввійшла до жовтого вагону в один осінній ранок і за нею видзвонюючи шпорами ввійшли неодмінні адютанти, в аксельбантах і чепурних мундурах, холодні й поважні, як і пристало бути адютантам Вождя Нації.

День був, як я казав, осінній. Вагон стояв причеплений до довгого потягу Директорії й здригався від близьких гарматних вибухів.

Людина в захисному френчі повернулася й спитала:

— Чи є відомості із штабу Залізної Дивізії?

Людина в захисному френчі сказала ще:

— Прошу прислати негайно доброго переписчика.

Вагон стояв і здригався від гарматних вибухів. Біля дверей витягнулися мовчазні вартові в шоломах, що до болю нагадували середньовіччя.

Пахло осінню, степом і тривоگوю.

За коротку мить в середньому найбільшому купе заторохкотів Ундервуд.

Рівний спокійний голос диктував:

— ...Акцію в справі визнання Української Народньої Республіки державами Антанти прошу вести далі з цілою рішучістю. Рівночасно даю розпорядження Штабу Армії вислати Вам негайно вказівки щодо закупки амуніції й набоїв в Лондоні...

Ундервуд безупинно торохкотів. Кроки людини в захисному френчі були тверді й важкі. Це були кроки вождя нації...

...В той час в одному з крайніх купе вагону, на руках вістового козака Омелька Гаркавого сиділа кучерява дівчина й бовтала ніжками.

Козак Омелько Гаркавий тримав в руках маленькі дитячі черевики й незграбно намагався натягнути їх на ноги дівчинки.

Дівчинка була дрібна, мала великі, чорні, розумні очі й довірливо тулилася до широких грудей козака.

На канапі, застеленій білими простиралами й вкритій подушками тихо лежала велика лялька в рожевій суконці з вираченими очима і пухким червоним ротом. Лялька була мертва й говорила тільки: мама-мама; дівчинка ж була жива, жвава й говорила безупину.

Згодом дівчинка випила молоко й затихла біля вікна, втулившись в канапу. Був сірий осінній день і дівчинці стало сумно. Хто зна, які думки родилися в її маленькій голові. Хто зна, чи не думала вона про край, який, за прикладом людей, що її оточували, навчилася так сильно любити. А може вставали в її дитячій уяві образи недавніх днів, може думала вона про обдертих босих вояків, що пружилися в лавах, проходячи біля людини в захисному френчі, а потім ішли кудись, на якийсь неві-

домий фронт, туди де за далекими туманами несамовито ревіли гармати... Хто зна!..

В кожному разі дівчинка була надміру розумна й розвинена. В неї були великі українські очі, й дивилася вона в сірий ранок уважно й тихо.

Біля вікна перейшов знайомий адютант, засміявся й помахав рукою. Дівчинка також посміхнулася, а потім знову лице її набрало дивного поважного вигляду. Вона була сама. І тільки в сумежному купе гулко лунали кроки людини в захисному френчі.

Рівний, знайомий голос без перерви диктував:

— Беручи на увагу труднощі зв'язані з набуттям набоїв до російських рушниць нашої армії, передбачую переозброєння цілої армії англійськими мушкетами зр. 03...

...О першій годині біля вагону змінили варту. Нову зміну привів старшина особистої охорони Головного Отамана поручник Вівтоненко. Поручник прийняв рапорта і ввійшов до вагону. Козаки мовчки поставали коло дверей. Згодом поручник вийшов. Був він високий, стрункий, з чорним чубом, що спадав з-під сірої баранячої шапки. Перед тим служив він у кінноті і тепер ходив широко розставляючи ноги й видзвонював шпорами. Вітер рвав безупину й ніяк не можна було закурити цигарку. Поручник закрив і кинув цигарку під вагон. Потім, щоб забити час, поручник почав ходити вздовж потягу. Ставало чим раз холодніше. Хмари мчали над головою і раз-ураз десь дуже близько били гармати. Часом ледве чути вітер доносив тріскотню скорострілів... Десь в селі загавкали пси. Зблизька шипів паротяг. Гостро пахло паром й паленим вугіллям. Враз із станції, притримуючи шаблю надбіг комендант.

— Дуже тривожні вістки з фронту — гукнув

він і побіг до паротягу. Згодом до потягу причепили другий новенький темно-зелений сормовський паротяг. Потяг був довгий і один паротяг не подолав би тягара. Глухо зударилась буфери.

Комендант підійшов вже трохи спокійніше. Довго крутив цигарку. Потім послинив папірець, взяв цілу цигарку до рота і облизав. Інакше папір не хотів куритися.

Комендант перед війною був народнім учителем. Він зідхнув, затягнувся цигаркою і сказав:

— Еге-ж, робили ми Україну і так і сяк. Кобзаря селянам читали, а тепер ось життя віддаєм, да-а...

Раптом він махнув рукою і пішов геть... Горбом з-під паса сторчала у нього брудна російська шинеля...

Поручник подивився йому вслід, сплюнув недопалком цигарки, яка вже починала пекти уста й знова пішов здовж вагонів. Дув вітер, чогось було моторошно й неспокійно.

— Все паде, все гине — думав поручник. Невжеж три роки пішли на марне?... Невжеж нічого не вдасться врятувати?

Чогось в уяві встала Польща, де поручник був весною, галаслива Варшава, столиця молоді дежави, звуки військових оркестр і блискуча парада перед похмурим польським маршалом, якої поручник саме був свідком.

Це було якраз — підчас переможного походу на Україну, — підчас маршу на Київ, коли майбутнє здавалося вже таким ясним і певним. Червоні полки в паніці тікали перед союзними арміями, одне за одним падали міста, села здіймалися повстаннями, Українська держава ніколи не була такою близькою й певною, як тепер.

В Варшаві було весело, радісно й бурхливо.

Газети кричали про перемоги, кіна висвітлювали фільми з військового життя, на вулицях дзвонили остроги й зальотно сміялися жінки. В пишних апартаментах українського посольства на Алеї Руж невпинно торохкотіли Ундервуди й дзвонили телефони. Поліцаї ставали напозір перед мундурами українських старшин...

Ніщо не віщувало близької катастрофи.

В Вінниці в ставці Головного Отамана, куди поручник приїхав, як дипломатичний курер — настрій у всіх був також піднесений і бадьорий. З дня на день чекали зайняття Києва. Сперечалися, яка частина перша ввійде до міста. Цвів боз і пекло сонце, як влітку. В будинку колишнього офіцерського зібрання що-вечора греміла орхестра, а вулиці переливалися лискучими старшинськими мундурами.

Батько священик біля Вінниці, приїхав кінями, побачив сина й розплакався.

З батькової рясина пахло ладаном і ще якимось рідним запахом, запахом дому, села і вітру.

Пахло взагалі вітром і весною на Україні. Вітром і весною і ще селянським Великоднем весняним, зеленим святом, що вкривало своїм барвистим гіллям цілу відроджену й радісну країну...

Потім щось сталося. Щось, чому не можна було дати віри. Армії без бою, без спротиву почали відступати. Немов якісь ворожі сили, якась темна, зла воля зготували цей несподіваний і безладний відступ на згубу щойно здобутої Української Держави.

Поручник зупинився. Все пригадалося з несподіваною чіткістю. Паніка, втеча, валки селянських возів переладованих козаками, штаб шостої дивізії й осатаніле лице генерала, який перший із своїми полками вступив до Києва.

— Це чорт зна що! — кричав генерал. Від-

ступати тепер, коли половина України в наших руках!..

Мимохіть поручник затиснув руки. День кінчався. Хмари рвалися над головою. Ворони літали над деревами й кричали настирливо й моторошно...

...Над вечір до станції глухим шосе, що тікало в туманну подільську далечінь підїхало авто командарма. Авто зупинилося і з нього виліз невеличкий чоловічок з маленькою рідкою борідкою в звичайній, вояцькій шинелі. Козаки висипали на перон і застигли в шерегах. Пролунали слова команди. Командарм пройшов хутким, трохи вже старечим кроком до вагону Головного Отамана. Рука в нього була на чорній хустці.

Тоді поручник Вівтоненко підїшов до командармського авта.

Шофер сидів замотавшись в жовтого кожуха з великим баранячим ковніром. Дув шалений вітер і поручник мусів тримати рукою шапку на голові.

Голос шофера хрипів і рвався на вітрі:

— Не втримаємося. Коли не надїдуть набої — большевики прорвуть наш фронт. Шофер був давній знайомий поручника. Ще з юнацької школи.

Голос шофера хрипів і рвався на вітрі. — Частина здобувають набої тільки у ворога. Чорт візьми, героїзм і відвага — все пропадає на марно. З голими руками нічого не вдіємо!.. Був шофер блідий, з червоними від неспаних ночей очима і з лицем, що раз-у-раз потягалось якимось нервовим скорчком. Три дні возив він командарма непевними прифронтowymi шляхами... Розповідав довго, піднесено й жадібно курив цигарку за цигаркою. Попросив ще горілки, випив з принесеної пляшки й глухо закашлявся.

...В той час в середньому подвійному купе

отаманського вагону, людина в захисному френчі слухала доповідь командарма. На столі стояла надпита шклянка темного, брунатного чаю.

Командарм говорив:

— В четвертій дивізії мається тільки по десять мушкетних набоїв на козака. В п'ятій дивізії немає вже ні одного гарматного набоя.

Командарм говорив:

— Положення трагічне. Звільнені з польського фронту частини ворога перекинуті проти нас. Треба негайно поповнити фронт резервами. Ми їх не маємо!

Голос командарма був тихий і кволий. Худе втомлене лице з рідкою розкуйовдженою борідкою вподобало на обличчя аскета-ченця. Ніхто б не сказав, що це був досвідчений, старий фронтовий генерал.

Людина в захисному френчі спокійно подивилася на командарма. Дивно було бачити лагідну посмішку на її обличчі.

Людина в захисному френчі сказала:

— На мою думку фронт треба тримати за всяку ціну... Мови не може бути про відступ.

І раптом людина ця встала. Голос людини забрив металевими нотками.

— Генерале! Ми є відповідальні за історію, за те, щоб дати нашому народові героїчні сторінки боротьби з москалями. І цю боротьбу ми мусимо довести до кінця. До останнього козака, до останнього набоя! Чуєте?

Так, командарм чув. Командарм сидів перед людиною, волю якої він звик сповняти без жадних міркувань. Командарм сидів перед людиною, що її імя повторював кожний козак забутої на подільських полях української армії. Командарм в останнє подивився на покреслену червоним олівцем вій-

ськову мапу, він побачив тонку лінію фронту — Ямпіль, Шаргород, Літин — в його уяві встали розборсані на великому просторі полки, що трималися рештками сил, проминули худі, чорні від голоду лица козаків, мовчазні гармати без набоїв дивилися кудись трагічними гирлами...

Командарм встав і тихо промовив:

— Зараз же даю наказа про наступ!..

Тоді саме поручник Вівтоненко ввійшов до свого купе й грюкнув дверима.

Поручник сказав:

— Три роки боремося за державу. Ніхто нам нічого не давав... І не просили нікого... А тут трохи набоїв, щоб втриматись на фронті, і то жалують!.. О, проклята Європа!

Грубий насуплений сотник Чорній відрізав кешеньковим ножиком шматок сала потім маскими пальцями запахав його до рота.

— Пропала Україна! — сказав тихо поручник Вівтоненко і раптом сів на канапу, схопився руками за голову.

— Кинь! — глухо промимрив сотник Чорній... Враз він встав в цілий зріст, вдарив кулаком в стіл:

— Європа! Нарікаємо на Європу! Але й ми винні. Три роки вже будуємо державу. Нас сорок мільйонів! А скільки нас тут на фронті? Хто пішов за Головним Отаманом? Горстки, самі фанатики і ідеалісти.

Сотник задихався. І відчув, як раптом заболіла недавно загоєна рана в носі. Він сів і поклав на канапу ногу. Поручник все тримав голову в руках і здавалося не чув слів сотника.

Сотник поволі скрутив цигарку. Глос його був глухий, немов виходив не з людського горла, а з чогось глибокого й бездонного...

Сотник сказав:

— Часом ненавиджу свою батьківщину, якій завжди запізно відкриваються очі. Чи не було так з Мазепою? Колись імя Петлюри зриватиме цілу націю до бою, колись воно стане гаслом, святощами, а тепер?.. — тепер Українська Держава це немов особисте підприємство Головного Отамана, тепер маленька самотня армія, яка ось гине без набоїв і амуніції...

Поручник мовчав. Вітер без перерви стукотів бляхою на дасі. Схилявся вечір і в купе сутеніло... Вагони стояли в вітрах, в полі, на роздоріжжі... Шляхи були безвісні — шляхи на захід і на схід, мокрі вітри заметіллю мчали над ними і був рік двадцятий, рік, що на все залишиться в українській пам'яті, як рік грізний, скуйовджений і темний...

...О дев'ятій годині вечора командарм виїхав на фронт. Знову витягалися козаки й лунала команда. Мотор заторохкотів, запахло бензиною. При слабкому світлі ліхтарів командарм видавався ще меншим, ще кволішим. Пронизливо заверещала автомобільна сирена...

Потім була ніч і знову настав день. Гуркотили гармати і не вгавав вітер. Зрання взяв мороз. Груда на дорогах важко гула під колами. Вдень пройшов повз станцію кавалерійський полк і гарматний дивізіон. Армія розпочинала свій останній героїчний наступ. А ввечері із фронту приповз важкий бронепотяг „Україна“. Бронепотяг був сірий, покритий памороззю й цілий постріляний кулями. З паротягу звисали льодові соплі.

Цілий час коло бронепотягу ходили урядовці цивільної канцелярії Головного Отамана, з острахом мацали грубий панцир і на все дивувалися.

Козак в австрійській шинелі і жовтих обмотках сидів в розхилених дверях і розповідав:

— Зправа значиться, як заверещить — див-

мося курсанти. Вони саме. Пруть на бронепотяг що сили і всі в довжезних шинелях. Як один. Ну, ми значиться тоді з кулеметів. Скільки їх там лягло, хто його знає...

Раптом із станції вибіг в шкуратяній куртці старшина і в бігу приклав свистка до уст. Козаки висипали на перон і також побігли до бронепотягу. Загremіли залізні двері й дверцята. Бронепотяг рушив і знову цілою парою подався на фронт. Урядовці стояли ще довго й говорили про те, що на фронті дуже неспокійно.

В повітрі був вітер і тривога.

Так минув ще один день. Гармати ревли все блище і блище. Наступ не вдався. Армія поволі посувалася назад.

Перед вагоном Головного Отамана що дві години змінялася варта. Поручник Вівтоненко командував: р-руш!..

Поручник Вівтоненко відводив варту до чекальні, а потім знову ходив вздовж вагонів.

У вечері він приходив до купе, запалював свічку і писав до свого нотатника.

Одного вечора він записав:

— Осінь і вітер. Ввесь день ревуть гармати. Страшно робиться за те, що всі наші зусилля пропадуть на марно. І тільки трошечки амуніції, щоб ми рушили вперед. Амуніції нема. Європа нас не хоче.

Врав поручникові знову пригадалося: Вінниця, Буг, гімназія, дитячі роки... Встало в уяві далеке село біля станції Калинівки, трьохбанна церква і корчі бозу біля батьківського дому.

— Це романтика — подумав поручник. — Так, так, романтика — всі ці кургани, степи, трьохбанні церкви і тополі. Ціла ця сонна, безжурна й солодка батьківщина... Може це й непотрібне. Але

тоді щож потрібне для того, щоб повстала Україна? Що потрібне для того, щоб зірвати до бою цілу Націю? Невже ж тільки нагай?

І враз поручникові захотілося на когось кинути, когось гризти. Важко забилося серце. Поручник схопився з місця.

— Прокляття! — сказав він майже на голос.

...Одного вечора, коли поручник писав в своєму нотатнику, з Польщі несподівано приїхав до Ставки французький кореспондент. Чорний товаровий паротяг зашипів і зупинився біля станції. З паротягу, в краткованому волохатому пальті, вискочив низький, грубий чоловік з люлькою в устах. Кореспондент виглядав точнісінько, як герой детективного роману. Через плече на ремінці теліпався у нього в шкуратяному футлярі цейсовський фотографічний апарат. Кореспондент довго ходив по вагонах з лисавим урядовцем цивільної канцелярії Головного Отамана й говорив покрученою російською мовою.

Кореспондент говорив:

— Oui, я це розумію... Україна? Oui, oui... І зараз же записував щось до свого нотатника. Він запитався ще, чи це правда, що українці носять на голеній голові купку волосся, яка називається „гопак“. Oui, le horaque ..

Урядовець цивільної канцелярії засоромився й заперечив. Кореспондент здивувався, щось пробуркотів і похитав головою. Цілий час тримав він в зубах жовту англійську люльку „Доніль“. Нудкаво пахло американським тютюном.

В своєму нотесі кореспондент записав:

— Україна це невеличкий край, який обіймає кілька повітів російської Подільської губернії. На чолі України стоїть генерал, (le général), що має дивне прізвище le Головний Отаман. Назагал укра-

їнці це добрі вояки, тільки вони не мають амуніції, якої їм ніхто не хоче спровадити, бо не вірять, що вони можуть заплатити. Коли б Україна була трохи більша її можна було б прирівняти до Мексики, яка...

Кореспондент на хвилину задумався, зосереджено пощав люльку і врешті покvapно поставив три літери: etc... В дужках він дописав: „Придумати щось про українських жінок. Щось егзотичне“...

Урядовець цивільної канцелярії стояв обіч і з пошаною дивився. В його очах кореспондент виростав на правдивого представника великих все-сильних європейських держав.

Урядовець цивільної канцелярії ціле життя прожив в маленькому провінціальному місті на становищі діловода повітового суду і ціле життя, куняючи над своїми паперами, мріяв про Європу, Париж і Францію...

Він ішов слідом за кореспондентом і безупину говорив:

— ...Так, Франція країна свободи, Франція мусить нас зрозуміти. Франція дала світові стільки великих людей...

Раптом кореспондент зупинився. На його матовому, чисто-виголеному лиці з семітським профілем і подвійним підборіддям нічого не можна було відчитати.

— Шьто ето такой? — сказав кореспондент, показуючи на вагон Головного Отамана, біля якого навигтяжки стояли козаки.

Урядовець цивільної канцелярії запобігливо відповів. Вартові стояли й байдуже дивились.

Цейсовський фотографічний апарат кореспондента, яким кореспондент здіймав для своєї французької газети все, що могло зацікавити

французького читача за шклянкою ранішньої кави — тріснув... Кореспондент знову поссав люльку і хитнув головою. Лице у нього було зосереджене й, навдивовижу, поважне.

В нотесі він записав:

— Le Головний Отаман мешкає в вагоні. Цей дикий син (ce fils sauvage) свого напівцивілізованого народу, який ціле життя провів на степовому коні не знає ще, що таке вигіддя культурного дому. Обвішаний кулеметними биндами, з двома велитенськими револьверами при поясі він виглядає грізно й несамовито...

...В той час людина в захисному френчі сиділа за столом і писала. Вартовий одноманітно ходив вздовж коридора. Людина в захисному френчі курила багацько — цигарку, за цигаркою і час-до-часу маленькими ковтками пила з шклянки брунатний, холодний чай.

На лиці людини, на цьому дивному, блідому лиці з високим, гордим чолом, яке знала ціла армія і в яке закохано вдивлялися тисячі людей — була втома. Втома і ще щось, що трудно було окреслити — якісь тривожні думки, якась безмірна, страшна турбота — лягали на чоло зморщками, позначалися різкими складками біля уст.

Рівно й чітко бігли літери на папері з суворим норманським знаком з лівої сторони.

— Пане После! — писала людина в захисному френчі. — Всі гроші, якими розпоряджає Ваше представництво наказую кинути негайно на купівлю амуніції...

Людина в захисному френчі працювала довго й невтомно. Час від часу рукою вона відкидала волосся назад і знову схилялася над папером.

З правого боку росла купа написаних листів — коперти з сургучними печатками, з адресами

далеких представництв, нікому незаних агентів, з адресами країн, міст і людей.

Десятки країн, десятки столиць і десятки чужих штабів, що без перерви працюють над обороною своїх держав. Тисячі агентів перерізають землю вздовж і впоперек, в потягах, пароплавах верхи й пішки. Транспорти зброї ідуть південними морями, мандрують караванами крізь непрохідні пустелі, опиняються в руках найдиких племен, повстання і війни вибухають несподівано, мароканські ватажки пражать кулеметним вогнем регулярні частини колоніальних військ і тільки на Україну не йдуть транспорти зброї, тільки для українського війська тяжко закупити навіть одну скриню набоїв!... Що це, змова? Страшна, всесвітня змова, що вирішила, для якихось таємничих причин, стерти з лиця землі Українську Націю? Праця могутніх темних сил, повних зненависти до змагань молодого держави?..

...Раптом людина в захисному френчі встала. З руками в кишені вона підійшла до вікна. Вона підійшла до вікна й зупинилася, розставивши широко ноги, вдивляючись в темряву подільської осінньої ночі. Лице у неї було бліде й надхнене.

Це було лице фанатика й вождя...

Канонаду чути вже було зовсім близько. Гармати ревли безупинно на сході. Вагон несамовито здригався від вибухів. Враз з новою силою зірвавсь вітер і по перону понеслася солома, сухе листя й обривки паперів.

Був вітер... Ах, який був сильний вітер!.. Вітер рвав над цілим краєм. Вітер крутив і борсався в безмежних рівнинних полях. Мчали обози в заметільнім поросі, неслися без верхівців розговкані коні, з важким грюкотом перелітали гармати, бігли й бігли обдерті й босі люди з рушницями в руках.

І десь на обрїях виростало й знов гинуло перемжне українське слово:

— Слава-а!..

Так, ішли на Москву, на проклятий завороженний край, що виринав з північних туманів зловісний і понурий. Билися за державу, за Київ, за Поділля, за кожне село, за кожний шматок власної, чорної й запашної землі. Билися і вмирили, так як і наказував великий закон революції. Падали з розбитими головами, з простріляними руками й ногами, хапали покрученими пальцями жовту степову траву і відалися в чорну землю на завше.

Може деінде були фронти, лазарети, лікарі, авта з червоними хрестами, пишні ордери й пенсії, що запевнювали спокій заслуженим героям країни...

Тут були — тільки життя і тільки смерть. Тут були — втома, хороби, розстріли й навіжені птахи, що викльовували живцем очі недобитим трупам. Тут були катування полонених, мотузки на гиляках і підрізані горла, що харчали й випльовували важкі, чорні згустки крові. Тут була сіра, забута всіма армія невідомого народу, яка, крок за кроком, відстоювала, насичену кровю, рідну землю.

Так, ішли на Москву. Ішли без набоїв, без чобіт, без зброї. Кінні полки гураганом неслися назустріч ворожим дивізіям, зморена піхота бігла рідкими лавами на вірну смерть.

Набоїв, набоїв!.. Жовтих, мідяних набоїв з гострою російською кулею! Набоїв до гармат, кулеметних стрічок, бомб, як мога більше бомб, щоб могли їх затиснути в виснажених руках і жбурляти туди у переможні лави ворога!

Ні, не було набоїв! Мовчала далека Антанта й мовчали українські гармати...

І лише вітер гудів над краєм.

О, який це був страшний вітер. Він палив, рі-

зав, рвав і змітав все, що стояло на дорозі. Він кидав в лице піском і каміннями. Від нього падали люди, щоб ніколи не піднятися.

Вітер стояв над краєм!..

...А на малій станції вітер шарпав телеграфними дротами і перелітав заметіллю сухого листя над мовчазним потягом Головного Отамана, над жовтим вагоном, що непогамовано йшов в історію визвольної боротьби...

...О першій годині вночі, до купе, де отулена подушками спала мала дівчинка, нечутно вступила людина в захисному вояцькому френчі.

Саме тоді великий чорний Австродаймлер звезли з платформи і авто Головного Отамана підїхало до станції, вдивляючися гарячими очима в чорну безвість подільського шосе...

Вітер не вгавав і без перерви гупали гармати...

Людина в захисному френчі тихо схилилася над дитиною. Дитина спала спокійно, дихала рівно й мала холодне чоло. На хвилину лице людини заясніло теплою посмішкою. Руки людини обережно поправили ковдру на маленькому дитячому тільці. В купе було тепло й затишно, пахло чомусь молочком і яблуками, а на підлозі лежала лялька в рожевій суконці і дивилася кудись скляними безглуздими очима. Людина схилилася й беззгучно поцілувала дитяче чоло...

Потім її кроки були рівні і тверді. Це були кроки вождя. Людина в захисному френчі вийшла з купе й заклавши руки за спину ходила взад і вперед по коридорі.

Начальник цивільної канцелярії з течкою під пахвою схилився. Перед відїздом на фронт треба було вислухати ще його доклада.

— Так, так, доклади, листи, телеграми, вирізки з преси, доповіді закордонних агентів — ціла маса паперу, цифр, слів, проектів і плянів все це забирало спокій і займало увагу, але чи воно було потрібне? Чи були потрібні пляни і проекти в той час коли на фронті гинули без набоїв і амуніції рештки української армії?

Людина в захисному френчі зідхнула й повернулась до купе...

І в той же час очі її зупинилися на блідому лиці старшого адютанта, що саме вскочив до вагону.

Здавалося, що старший адютант надміру випив; він був блідий, дивно блідий і ледве стояв на ногах. В руках він тримав якийсь зімнятий шматок паперу. Він тримав його так, що папір готовий був випасти з непевних нервових пальців.

Це була трагічна телефонограма штабу дієвої армії.

Людина в захисному френчі вихопила телефонограму з рук старшого адютанта.

Згодом людина ця сказала:

— Шинелю! Кашкет!

Вона сказала ще:

— Зараз же рушити потяг в напрямку Волочиски! В Волочисці чекати на розпорядження!

Голос її був рівний і спокійний. Це був голос вождя.

За хвилину чорний Австродаймлер Головного Отамана ніс людину в захисному френчі на фронт, ревів звірем і вимащував блискучими очима глуху далечінь подільського шосе. За автом Головного Отамана мчало два авта охорони, а на крилах авта стояли люди в сірих шинелях і в шоломах, що до болю нагадували середньовіччя.

В той саме час, на малій станції, де стояв потяг Отамана вітер здійнявся з новою силою. Глухо задзеленьчала бляха дахів на вагонах. Вітер крутив сухе листя, засипав очі піском і понуро завивав між вагонами.

Із станції вибігли козаки й кинулися до вагонів. Якийсь голос, через вітер прокричав:

— Відступ?

І другий голос відповів:

— Так, чорт візьми, прорив біля Шаргороду! За годину тут може бути кіннота Котовського!

За пів години потяг Головного Отамана важко рушив в ніч. Рушив потяг довгий і тяжкий з освітленими вікнами, з машинками до писання, мапами, архівами, урядовцями, адютантами і козаками.

Два темно-зелені сормовські паротяги тягнули його сталевим шляхом.

Майже ніхто не спав в потязі. Був стукіт коліс і був рев паротягів — люди в військових одностроях і люди вбрані по цивільному однаково думали й однаково відчували в вагонах. Люди мали різні обличчя, різні тіла і різні убрання, але було в них одне велике серце, що билося важко й неспокійно за долю краю, яким біг несамовитий трагічний потяг з двома паротягами... — (О, людське серце, замкнене в залізних скринях вагонів!) —

...Враз поручник Вівтоненко подивився в вікно. Десь далеко горіли села. Цілий схід був охоплений загравою. Поручник встав і нервовим рухом потягнув за ремінь віконної шибки. Вітер вірвався в купе і скинув на підлогу скриньку з цитарками. Десь зовсім близько торохкотіли кулемети.

Поручник знову сів на канапу. Права рука по-

волі потяглася до кобури з наганом. Щось несамовите замаячило перед очима.

Поручник подумав:

— Ніколи, ніколи вже не побачу України.

Стало затишно й сумно й велика байдужність заволоділа його свідомістю.

Три роки — роки невспокою, небезпеки, походів і відступів — три роки служби в українській армії встали в його уяві зо всіма надокучливими, а проте дорогими й принадними деталями. Майнули лиця колишніх товаришів, добрих, веселих і очайдушних, лиця завадіяцьких кіннотчиків, що їх породила бурхлива українська революція, посічені шаблями лиця, що Бог зна де залишилися лежати у рідній землі.

Поручник закурив цигарку і глибше відкинувся назад. Враз, він вийняв з кишені нотатник, вирвав картку й написав:

— Можливо, що треба витримати до кінця і пережити цілу ганьбу вигнання. Але, дорогий друже, хай це роблять інші, ті, що їм хочеться жити за всяку ціну, у всяких умовах. Я ж вирішив пустити собі кулю в голову ще на нашій землі. Та перед тим мені хочеться написати тобі, що я вірю, безмежно вірю в майбутню нашу перемогу. Я вірю, що не дарма ми встелили трупом нашу землю, що прийдуть часи, коли ці трупи оживуть, коли...

Поручник зупинився й перечитав написане. Раптом лист видався йому занадто патетичним.

— Таких листів не пишуть перед смертю — пробуркотів він і подер картку на шматки.

Він посидів ще на канапі, докурив цигарку й розтер її ногою. Потім позіхнув і вийняв з кобури нагана...

Потяг напружено розгортав свій гулкий марш

в осінню ніч. Знову дудніли колеса, гуркотіли мости, проминали напівголі осінні ліси, проминали також далекі темні села, що видавалися мертвими й глухими в цю дивну епоху.

...Кучерява дівчинка, що спала самотно в бічному купе жовтого вагону раптом прокинулася від гулу потяга. Але вона лежала мовчки закинувши свої рученята за голову й мовчки дивилася в сіру пляму вікна. Потім вона заснула і їй приснився дивний сон. Вона бачила старе місто, що так радісно гуде недільними дзвонами і залиті сонцем повні народу вулиці. Вона бачила свого великого батька, що їде автом під радісні крики юрби, стоїть без шапки й посміхається своєю спокійною, мужньою посмішкою. Звуки великого гимну нації, який вона тут так часто чула переможно рвуть повітря.

— Тату! — скрикнула дівчинка. І прокинулася знову. Вікно вже зовсім посіріло. Знову був холодний осінній ранок. Потяг Головного Отамана мчав цілою парою на захід...

КИТАЙСЬКА ВОЄННА ЛІРИКА

(702—763)

НА КОРДОНІ.

На кряжах синіх гір нестоплені сніги.
Ніяких квітів у сухій траві.
Послухайте: весни пастуший спів!
Хоч теплих хмар нема ще навкруги.

Як ранком сурми й гонг піchnуть греміти,
В сідлі спимо всю ніч, схиляючись до грив,
І кожен з піхви вже меча схопив,
Щоб песім варварам лоби ним торощити.

ВІЙНА В ЗИМІ.

Веселки світлий лук у мріях бачу,
Городи вітчизни моєї Тсін.
Мімоси жовтий цвіт. Газелі скачуть.
Війна це ж. Та ясна, у соняшній красі.

Ми замерзали з кіньми над шляхом.
Обтято багатьом залізні ноги геть
Із чобітьми. Стинались очі склом.
Ще добре тим, кого в снігу приспала смерть!

Ми жебраки. З останками лахміть.
Тут скеля — лід. А лід — мов скеля стверд.
Змісто стежка крутиться, тремтить.
До місяця, мов пси, пнемось тепер.

Корою морви рветься тіло нам
І власна кров мечем спливає вниз.
Дзвенять роги. Зловісна їх луна.
Колись при флейті я співав ніжніш.

До дому, знаю, вже не повернусь.
Сполоханий, хвостом вдаряє тигр,
І шкірить кли, мов іней білі, тьмяно
Пливе в простір його тягучий рик.

Хтось серце покажи! Упав з галузі птах.
Хтось серце покажи! Червоний серця слід!
Сосни в снігу, а ми на стовбурах,
Прикуті пієм у кривавій млі.

О, небо! О, святе! Спаси, спали мене!
Хай сірий буревій заклекотить кругом.
Кинь блискавицею в застигле, горде тіло,
Щоб я вночі устав полумяним стовпом!

*Пер. С. Гордичинський
(за Клябундом)*

Ю Р І Й С М О Л И Ч

ТИСЯЧА ДЕВ'ЯТЬСОТ СІМНАДЦЯТИЙ

(Уривок з роману „Наші Тайни“)*

ТРЕТЬОГО БЕРЕЗНЯ ЗА СТАРИМ СТИЛЕМ

Третього березня день був звичайний, передвесняний. Сонця не було. Під високою примарною оболонкою небозводу, одна одну випереджуючи, низько й сквапливо пропливали, пробігали й кублилися пошматовані кудласті хмарки. Вітер із заходу дмив поривчасто й неспокійно. — то тепліший, то холодніший, але вогкий і про-

---

*) Цей уривок з роману Ю. Смолича ми передруковуємо з IX кн. „Червоного Шляху“ за 1935 р.

Поza безперечною мистецькою вартістю, уривок цей має велику вартість майже фотографічної відбитки перших часів української революції.

Два світи — світ урядничої, кашкетної, банальної імперії й новий світ розбурханого юнацтва, що враз несподівано збудився у гострій свідомості свого значіння — представлені автором плястично й виразно.

Імперія гине, а з нею разом гинуть почварні, мертві, підлі й безмірно нудні люди, типу інспектора Богуславського й доглядача Піля, завалюється світ, збудований на, здавалося б, непорушних канонах жандармської мудрости.

Гімназіяльна молодь, вихована в задушній атмосфері царського режиму, переживає революцію особливо гостро. Рік 1917, рік бурхливий, свавільний і грізний врізається в психіку молодого покоління цілим рядом нерозв'язаних питань, над якими, в умовах свого попереднього виховання, молоді ніколи не доводилося задуматися.

Нас особливо цікавить, прекрасно змальований

низливий. Сніги танули дружньо, але приховано: зверху був сніг і лід — ніздруватими хрупкими шкоринками, а зісподу стояла вода й рудувата мерзла кашиця.

Ми сходилися до гімназії притьмом. Зранку до дванадцятої ми були на стрільбищі, два кілометри за містом. Ми опановували кулемет. Запах пороху, тріскотня кулемету та загальний весняний неспокій зморив і виснажив нас. Алеж ці дні були такі незвичайні, такі несподівані й тривожні! В світі коїлося щось чудне й таємниче. Газети вже кілька днів не приходили. Прямі дроти були в розпорядженні ставки. Вісті звідусіль доходили лише чутками та від робітників іскрового телеграфу. В Петрограді коїлося щось загадкове й хвильне. Двадцять шостого вибухли страйки й неомовито сталися заколоти в самому війську. Двадцять сьомого оголошено царський указ про розпуск думи.

автором, національний конфлікт, що несподівано зроджується в мурах провінційальної гімназії під впливом бурхливих подій революційного часу. Жовто-блакитний стяг, який поривно розгортає гімназійний учень перед своїми товаришами ділить цілу молодь гімназії на два ворожі табори. Друзі розходяться. Заломлюється приязнь, побудована на спільних учнівських інтересах. Перед безжурними до того часу юнаками встає пекуче й гостре питання раптового самоокреслення. Сцена гімназійних зборів, яка закінчується вигнанням жидів з гімназії (мовляв: „хай не лізуть до нашої України із своїми руками!“) дає читачеві силу вражіння, не позбавлених певного актуального посмаку. Цілість, коли відкинути конечну в совітських умовах, тенденцію (оце поставлення москаля Воропаєва поруч з українцем Репетюком в їх конфлікті з жидами і інше) носить характер твору справді виїняткового в наших літературних відносинах — реалістичного нарису, вбраного в цікаву повістеву форму, що вірно, із великим знанням побуту та барвністю характеристик, змальовує відбиття революції 17-го року на житті маленького провінційального українського міста.

Двадцять восьмого був утворений якийсь тимчасовий комітет. Першого — ще таємничіший „совет рабочих и солдатских депутатов“. Крім того, немовбито, арештовувалося самих міністрів. Це вже було неймовірно, незрозуміло, моторошно й до чорта цікаво. А втім, і в нашому місті раптом з'явилися на вулицях рясні поліційні й жандармські патрулі. Городовики вже не стояли по одному на розі, а ходили по чотири, з п'ятим унтером на чолі. Робітники з депо й вагонних майстерень все намагалися зійтися до гурту — то на військовій рампі, то на вантажній станції, то в самому депо. Але кінні жандарми щоразу пильнували їх саме там і, посвистуючи нагаями, розганяли всіх. Йшла поголоска, що робітники все ж таки десь управлялися влаштувати якісь зібрання потаємно. Немовбито був у робітників якийсь підпільний комітет.

Дві перші лекції — закон Божий й латина — ми заповзято обмірковували ці надзвичайні події. Марно отець Іван благав когось вийти до кафедри й відповісти йому урок з історії церкви. Ми тільки одмахувалися. Де вже там до історії, чи до церкви! Такі події. Страйк! Заколот! Мітинг! Громадяни! Самі слова які хвильні й значущі! Латиніст махнув рукою і, захопивши Цицерона, пішов з кляси з половини лекції.

Але третьою лекцією мав бути Вахмістр.*)

Ми мершій перекурили, дзвінок продзвонив, — ми посіли місця і поприсували до себе Сіповського. Події подіяями, а Вахмістр ганятиме нас зараз до сьомого поту по курсу словесности, витягатиме з нас жили російської літератури, садовитиме на палю — „на кол“ — за незнання отечественної літе-

---

*) Прозвище інспектора гімназії. Прозвище директора й наглядача в тексті — Мопс і Піль.

ратури. Перед лекціями Вахмістра завжди бувало так моторошно й тоскно.

Нарешті, двері розчахнулися, і ми всі зірвалися, щоб завмерти і виструнчитися. Але то був не Вахмістр. До кляси хутко ввійшов Зілов. На перших двох лекціях його не було.

Зілов був просто з двору. Він був у кашкеті і розстібнутій шинелі. Незрозуміло було, як же йому пощастило прослизнути повз швейцара і Піля. Зпід кашкета на лоб Зілову звисало мокре й злипле волосся. Піт стікав по висках. Дихання вихоплювалось в нього з шумом і присвистом. Він довго і шпарко звідкілясь біг. В руці Зілов бгав папірець. Трьома кроками він переплигнув вільну від парт просторінь кляси і скочив на кафедру.

— Хлопці! — сказав Зілов, задихаючись. — Царя нема!..

— Що? — гукнув хтось.

Зілов скинув кашкет, одкинув назад скуйовжене й мокре волосся і коротко передихнув:

— Микола другий зрікся престолу... Ось його маніфест... Мені дав Трушицький з іскрового телеграфу... — Зілов показав зібганий папірець і зразу почав його поспішно розгладжувати на кафедрі. І тут ми раптом побачили, що до третього гудзика гімназичної шинелі Зілова наспіх і неакуратно привязано обривок вузької червоної стрічечки.

„В тяжелую годину ниспосланныхъ русскому народу великихъ страданій... дабы облегчить народу нашему единеніе и сплоченіе... признали мы за благо... отречься отъ престола.. Передаемъ наследіе наше... брату нашему... Михаилу Асександровичу...“

Ми слухали ошелешені. Що таке? Зрікся? Перестав бути царем? В ім'я отечества і блага ро-

сійського народу?.. Це була історична подія! В які дні судилося жити нам!

Зілов скінчив. Руки його тремтіли. Він ніяк не міг скласти папірець і сунути його до кишені. Але, коли він вийняв руку назад із кишені, вона не була порожня. В ній була довга й тоненька пожмакана червона стрічка. Зілов вихопив її і хутко-хутко почав дерти на дрібні шматки. Ми мовчали. В класі було тихо, немовби лекція Вахмістра вже почалася. Обривки червоної стрічки Зілов кидав на перші парти. Звідти їх перекидали на другу, на третю, на цілу класу. По шматочку кожному — пришпилити на груди, обмотати довкола гудзика. Раптом з останньої парти зірвався Воропаєв і побіг проходом між партами. Він скочив на кафедру. Назустріч йому Зілов простяг останній червоний обривок. Воропаєв схопив його і обернувся до класи. Обличчя його схвильовано зашарілося. Пальці, поспішаючи, обкручували гудзик червоною стрічечкою.

— Гаспада! — гукнув Воропаєв і голос його переривчасто відрубав. — Гаспада! Нехай... цей великодушний... і героїчний вчинок... зворушить наші руські серця... й завжди залишиться в нашій пам'яті... Ура благородному руському царю Николаю!

— Ура! — відповіла класа. Ми справді були зворушені. Історія вийшла з потріпаного підручника Іловайського і ось вдерлася простісінько до нашої класи — Ура!

— І хай же живе наш молодий государ-імператор, Михайл перший... Боже, царя храни-і-і!.. — Воропаєв заспівав.

— ...сильний, державний, — підхопили голоси, — царствуй на славу, на славу нам, царствуй на страх врагам...

„Боже, царя храни“ нам доводилося співати

мало не щодня. То молебень „о дарованні перемоги“, то балъ на користь поранених, то Мопсове співіщення про чергову перемогу „руського оружія“. Але ніколи — ні разу за все наше гімназистське життя — „Боже царя“ не співалося ще за таких обставин: один цар пішов і на своєму місці зоставив другого...

Зілов стояв білий, як стінка. Він не чекав цього співу. На третьому гудзику і в нього, і вже в кожного з нас, і в кожного із співців „Боже царя“ червоним цвітом цвіли обривки його вузької червоної стрічки.

Двері розчахнулися вдруге й на порозі став Вахмістр. Він глянув на клясу і спів погустішав та зміцнів — заспівали майже всі. Стулені губи Зілова посиніли й тремтіли. Воропаєв притиснув руки до боків і стояв струнко. Співали гімн... Похиливши голову, Вахмістр почекав, поки ми докінчили куплет. Тоді він зробив два широкі кроки й схвильовано зійшов на кафедру. Зілов і Воропаєв пішли на свої місця. Зілов був білий і схудлий. Воропаєв був червоний і урочистий. Немов саме він і „помазав“ на царство царя Михаїла першого...

Цілу хвилину, — то була одна з найдовших у нашому житті, — Вахмістр водив по клясі очима, пильно придивляючись до нас. Він хотів пройти своїм водяним, безколірним поглядом крізь наші застібнуті на п'ять гудзиків тужурки, крізь наші груди, просто в серця. Але червоні стрічки на третій гудзиках перепинили його погляд і не пустили його далі. Один по одному всі сорок перелічив він треті гудзики. Навіть в Едмунда Хавчака на третьому гудзику цвів червоний клаптик. Обличчя Вахмістра мінилося що-хвилини. Відразу воно червоніло, потім воно блідло, по тому чоло зрошувалося піт. Після того він знову шарівся. Нарешті, він звів

праву руку і випростав указовий перст. Поволі й важко він окреслив перстом коло по лінії рівня третього гудзика гімназичних тужурок, що були перед його очима.

— Зніміть! — наказав він.

Ми здригнули.

Вахмістр спустив руку, відхилився і побіг поглядом по наших лицах. Але ми скосили зір і зробили рятівничі — широкі, невинні й благонадійні — невидючі очі. Тепер ми бачили двох, трьох, чотирьох Вахмістрів.

— Зняти... негайно ж, — пропищали знову чотири Вахмістри.

Ми не рухалися. Ми закам'яніли. Було невимовно страшно. Так проминула друга з найдовших хвилин нашого життя. Здавалося, вона ніколи вже не скінчиться...

Нарешті, Вахмістр заговорив знову. Це був голос тихий, лагідний, догідливий і улесливий. Так говорить дядько до свого любимого, але неслухняного небожа.

— Господа, — говорив дядько, — я дуже рекомендую вам гаразд порозмислити над тим, що ви робите... Ви стоїте на межі того, щоб зробити необачний і непоправний цілим майбутнім життям крок... — Він помовчав кілька секунд. — Важайте, господа... — голос його здригнув, — важайте, господа, адже ще нічого напевне невідомо...

Ми не рухалися. Тяжко страждаючи, зідхнув Хавчак. Ми мовчали. Так проминула третя з найдовших хвилин нашого життя.

Вахмістр зійшов з кафедри і зробив крок до дверей. На порозі він спинився.

— Ми не будемо зараз зацікавитися, — сказав він. Голос його був надтріснутий, і сиплий. —

Я пропоную вам порозмислити цю годину, а на тій перерві... ми побалакаємо... ще...

Він вийшов. Стомлені, вимучені, знесилені ми впали на наші місця.

— Так, мілорди... — сказав Репетюк.

Цар Ніколай другий зрікся престола. Ми його трошки знали — царя Ніколая другого. Він був точнісінько такий, яким мальовано його на портретах: середнього зросту, пригладжене з лівим проділом волосся, руда борідка, прозорі блакитнуваті очі, беззмістовна лагідна посмішка на вустах. Що-року він проїздив через нашу станцію. Тоді з усіх вподовжколійних і привокзальних вулиць виселяли всіх мешканців, вікна домів, що виходили на залізничну колію, забивали дошками навхрест, і шпалерами — спиною до колії й царського поїзда, обличчям сюди, до забитих навхрест вікон — на довгі кілометри вистроювалися всі чотири наші стрілецькі полки. Митьку Ізвольського за два дні до того вивозили з міста геть, не ближче, як за сорок кілометрів. В самій будівлі нашого вокзалу були спеціальні розкішні царські покої. Проїжджаючи, Ніколай другий неодмінно зідав на нашому вокзалі шашлик. Його якось славетно на всю Російську імперію умів готувати сам власник буфету і всіх інших буфетів нашої залізниці, татарин Кабутаєв. За цей шашлик Ніколай другий подарував татарині Кабутаєву брильянтовий... хрестик на шию. Подаючи що-року черговий шашлик до столу Ніколаєві, правовірний мусульманин Кабутаєв одягав на шию, поверх комірця й краватки, царський подарунок — брильянтовий хрест...

Червоні стрічки годилося б зняти з гудзиків. Не варто було робити необачний і непоправний цілим майбутнім життям крок... І, взагалі, до чого

червоні стрічки, коли один цар іде і приходять другий? Воропаєв стрічечку відстебнув.

...Але раз довелось побачити Ніколая другого і нам. Це було кілька років тому на весні. Вранці ми прийшли до гімназії, як завжди. Раптом по класах забігали доглядачі. Лекції сьогодні касувалися. Всім нам до одного пропонувалося йти до перукарень і стригти череп наголо.

Потім Мопс, Вахмістр і Піль вистроїли нас у гімназичному дворі. Вистрижені голови наші купалися в теплому промінні весняного сонця. Мопс виходив на ганок і патетично викликав: „Здрасьте мої гімназисти!“ — „Здрам-жлам-ваш-імперат-велічество!“ — горлали ми. — „Как проходить васа зізнъ и уценѣ?“ — „Покорно балдарім ваш-імперат-велічество!“ — „Уцітєсь и растіте на славу родине“. — „Ради старатєся вам-імперат-велічество!“ — „До свиданія, деті“. — „Ура!“ — Ми підкидали шапки вгору й бігли вздовж фронту, немовби за відїжджаючим поїздом... Після обїду нас приведено на вокзал і вистроєно струнко. Двоє восьмикласників зявилися нестрижені. Вони вже склали випускні іспити, і хотїлося їм, одягшись в цивільне, пофорсувати своїми розкішними шевелюрами. Їх на вокзал не допущено. Нарешті, підїхав поїзд. З царського вагона вийшов опасистий, дебелий сивий чоловяга, ввесь в ордерах і лямпасах. Він щось сказав, звернувшись до нашого фронту — „Здрам-желам-ваш-імперат-велічество“ — захватно відповіли ми. Ми забули, що цар же рудий, а не сивий. То був тільки міністр царського двору, Фредерікс. Тоді на приступці вагона зявився справді Ніколай. Він кап-у-кап був схожий на свої портрети. „Урррааа!“ — одчайдушно зарепетували ми. Ніколай приклав руку до козирка військового кашкета й посміхнувся. Гімназичні кашкети рясно

злетіли в небо. Хвилини дві Ніколай тримав руку біля козирка й ворушив губами. Він щось намагався нам сказати. Можливо, якраз ті запитання, які так ретельно вивчав з нами Мопс. Але це було неможливо — ми горлали „ура“ безперестанку й шпурили кашкетами вгору. Ніколай махнув рукою й пішов у вагон... Коли поїзд рушив і ми, нарешті, перестали кричати „ура“, ми раптом побачили Мопса. Він стояв під ліхтарем і заливався рясними сльозами. Немовби йому щойно виставлено три за поведінку. Група підлабuzників і підліпайл тіснилася довкола нього. „Що з вами, Іродіоне Онісіфоровичу?“ — сам мало не плакав Едмунд Хавчак. Мопс поклав руку Хавчаківі на стрижену голову, шморгнув носом і спробував обтерти сльози хустинкою.

— Дцетки, дцетки, — прохлипав Мопс — ви єсьцьо столь молодіє, а узе сподобіліся увідеть сей прекрасний лік. А мне — только на пятьдесят пятом году зізни випало счасцьє ліцезреть насого царя-богоносца!.. — Він молитовно звів заслізені очі догори. — Господи, нине отпускаєси раба твоего по глаголу твоему с миром...

Двох восьмиклясників, що прийшли нестрижені, Мопс не допустив до дальших іспитів і залишив на другий рік у восьмій клясі...

Ні. Знімати червону стрічку не годилося!

Але поки ми пробували розмислити над усіма подіями і словами Вахмістра — нова поява ошелесила нас.

Двері розчахнулися втретє і на порозі з'явився якийсь чоловік в чорній шинелі і з руденькою борідкою. Кінець світу! Чужі люди почали заходити до гімназії і просто в шинелях і калошах вдиратися до клясів. Через ліве плече і спіраллю довкола лівої руки у чоловіка в чорній шинелі була обкручена,

немов аксельбант, широчезна й довжелезна червона бинда. Петлиці на шинелі були блакитні — студентські.

Не переступаючи порога, студент змахнув правою рукою.

— Товариші! — гукнув він.

— Урррааа! — заревли ми диким, надприродним ревом йому назустріч.

Поперше, то був Митька Ізвольський. Ми знали всі, що три місяці тому його заарештовано, і він зник. Подруге, на плечі й довкола руки в нього були широчезні червоні бинди. Такі самі червоні, як і наші стрічки на третіх гудзиках. Потрете, це був справжній чоловік, із справжнього світу, звідти, де люди живуть повним життям, а не тільки учать лекції і дістають одиниці. Ось хто розповість, зясує і вияснить нам все, чисто все. Ось хто порадить нас, чи важити нам усім майбутнім життям для неоправданого кроку. Митька Ізвольський! О, без нього ж не обійшлося зречення царя! І, нарешті, з порога кляси, звідти, з того справжнього життя, нам кинуте раптом якесь несподіване, надзвичайне, вперше чуване й потрясливе слово-заклик:

— Товариші!

Ми — товариші. Це до нас сказано — товариші. Сам Митька Ізвольський назвав нас товаришами! Ура!!!

— Товариші! — гукнув Ізвольський. — Виходьте всі на вулицю!.. Приєднуйтеся до повсталого народу... Михаїл Романов теж зрікся царювання... В Петрограді революція!..

Серця нам тьохнули. Революція!

— Кровожерливому самодержавству край! — залентував Митька Ізвольський. — Хай живе свобода!

Лявіною ми рушили до дверей. З усіх інших кляс вже висипали на коридор. Педагоги похололиво й розгублено тулилися до стін. Митька Ізвольський підбігав до кожних дверей і вигукував свій надприродний заклик. Очі його горіли, волосся, борода й червона бинда розвивалися.

— На вулицю!.. Маніфестацію!.. Демонстрацію!.. Ура!..

Було весело, захватно й незрозуміло. В грудях захилялося й завмирало.

На чолі з Митькою Ізвольським ми посипалися на вулицю. На підїзді ми підхопили Митьку й понесли попереду на плечах з одчайдушним лементом і свистом. Митька стояв, розмахуючи руками, і теж щось репетував. Але чути його вже не було. Кашкета він загубив.

Раптом з гімназичної брами виринуло кілька постатей. Вони бігли просто до нас. Попереду були Федір Козубенко і Стах Кульчицький. Стах був молодший Бронькин брат. З гімназією йому не поталанило, він вчився тільки, либонь рік, потім до чотирнадцяти років ганяв собак, а ось вже два роки працював в депо за слюсарського учня. Відносини поміж братами були досить чудні: вони майже ніколи не бачилися, коли ж і зустрічались ненароком, то негайно ж закачували рукава і починали один одного лушпарити. Бронька зневажав брата „босняка“, Стах відплачував ненавистю до „карандаша-задаваки“. За Федором і Стахом бігло ще чоловіка п'ять молодих робітників.

— Робітники! — заревів Митька, спиняючи нас і їх величним помахом руки. Революційна інтелігенція іде, щоб плече-в-плече умерти на барикадах за свободу!..

— Ура! — завищали ми.

Федір, Стах та інші робітники зірвали каш-

кети і замаяли до нас. Федір ухопився за штахет і підтягся вгору. За мить він вже стояв на пружі. Він махнув, рукою і крики довкола притихли.

— Хлопці! — гукнув Федір. — В місті повно поліції і жандармів! Петроградські робітники вже розрахувалися з своїми! Наші з депо і вагонних майстерень вже почали обеззброювати наших барбосів і фараонів! Хто з вас не боїться...

Вибух обурення не дав йому докінчити. Федір сплигнув додолу й побіг. Ми кинулися слідом. Крик, свист, лемент бігли за нами вслід. На бігу Федір про щось перегукувався з Зіловим і Стахом Кульчицьким.

І от — коли ми всією оравою завернули за ріг, ми раптом побачили тих, кого роззброювати кликав Федір Козубенко. Від залізничного тунелю просто до нас ішло п'ятеро поліцаїв. Четверо йшли по двоє, пятий — унтер — попереду і трохи збоку. Бляхи їхні блищали. Оселедці гриміли по тротуару.

Ми стали враз. Ми враз заніміли.

Поліцаї простували до нас. Їхній вигляд здавався рішучим і войовничим — шаблюки, револьвери, свистки. Правда, їх було п'ятеро, а нас принаймні півста. Втім, півста патронів до наганів у них безперечно знайшлося б...

— А як же їх роззброїти, раз вони озброєні? — вже дрейфлячи запитав хтось.

— Якби не були вони озброєні, то не треба було б їх і роззброювати! — сердито огризнувся Федір.

Кілька чоловік засміялися.

Поліцаї тихо посувалися назустріч нам. Втім, тепер ми вже бачили, що вигляд у них не стільки войовничий, скільки розгублений. Зречення царя, мабуть, переполошило і їх. Раптом вони спинилися. До нас їм залишилося кроків з п'ятнадцять.

— Гей! — гукнув старший поліцай. — По какому такому польному праву?.. Разойдись!.. Толпами більше одного собираться не полагается!.. — Він помацав на грудях, чи на місці його свисток, і позирнув на своїх товаришів. І вони й ми нерішуче затупцювали.

— Як же його? — тоскно прошепотів хтось.

Всі мовчали. Ніхто не знав, „як же його“. Федір стояв, тісно стуливши губи й насунувши кепку на самі брови. Руки він тримав у кишенях. Стах нетерпляче сіпав його за рукав. Зілов і Піркес стиха, але пристрасно, перешіптувалися. Піркес нервово сіпав своїм розгвинченим торсом. Потім вони враз нахилилися до Федора з двох боків. Вони пропонували цих тим часом проминути, сісти на візників і гнати до нашої роти по японські карабінки. Правда, карабінки були порожні: всі патрони ми вистріляли сьогодні на стрільбищі. Митька Извольський раптом вихопив з кишені штанів мікроскопічний дамський бравнінг. Наша юрба, стиха шаркаючи, поволі почала відступати назад.

І враз, розштовхуючи всіх, наперед вийшов Потапчук. Його широка спина в старій задрипаній шинельці спинилася перед нашим фронтом на мить. Потім, розмахуючи довгими руками, що мало не полікоть стирчали з коротких і тісних рукавів, він хутко пішов просто до городовиків. Наші ряди колихнулися. Ми шумно хапнули повітря і затамували видих. Зараз мало статися щось — щось непоправне цілим майбутнім життям. Городовики не рухалися, вичікуючи.

Коли Потапчук був уже на два кроки від унтера, той раптом метнувся рукою до шаблі й сквално відступив крок назад. Але Потапчук був вже поруч. Не спиняючися, просто з ходу, він широко розмахнувся й вглив поліцаєві дзвінкого

ляща. Шапка з бляхою підлетіла вгору, впала й покотилася по землі. Дебелий унтер хитнувся, вхопився за щоку й повалився спиною на паркан.

Скрик, зойк, ні — рев — вибухнув з півста грудей і ми вже були поруч з Потапчуком. Мордастий і вусатий унтер стояв струнко, лиш похитуючися від ударів то в правий, то в лівий бік. Один по одному, зліва і справа, Потапчук дав йому ще чотири ляпаса. Потім він вхопив сюрчок, смикнув і видер прищіпку разом із мясом шинелі.

І ревом і лайкою ми оточили інших чотирьох. Бліді, тремтливими руками, вони відстібували кобури з револьверами й скидали через голови португелі шабель. Перша шабля дісталась восьми-клясникові Теплецькому, тому, що грав городничого в нашому гімназичному театрі. Федір Козубенко вхопив першого револьвера. Інші револьвери схопили Стах і двоє інших робітників. Шаблі начепили Митька Ізвольський, Кашин, Кульчицький і ще хтось. Червоногарячі поліцейські шнури Макар звязав до купи, мов пасмо. Кашин підчепив це пасмо гострієм поліцейської шаблі. З цим червоним прапором він став на чолі.

— Отречемся от старого ми-и-ра... — Ізвольський заспівав, і голоси робітників його негайно ж підхопили. Ми приєдналися невлад, як хто умів. Зрештою, мотив був знайомий — це ж був гімн союзниці Франції. Ми рушили хутко, підтюпцем, в бік до головної вулиці.

Пятеро роззброєних, простоволосих і обдертих людей в чорних розстібнутих шинелях — колишніх поліцаїв — оторопіло дивилися нам услід.

Ми співали. І в грудях нам співали і плакали наші серця.

й Піркес, Зілов, Кашин та Кульчицький Бронька. Справник стояв у кутку біля вікна, й руді вуса його посіпувалися. Митька Извольський заявив, що він соціал-інтернаціоналіст, і ім'ям революційного народу вимагав від нього зброю і ключі. Що за ключі — невідомо. Очевидно, мова була за ключі від міської брами. В історії Іловайського такі ключі від упокореного міста неодмінно діставав кожний історичний переможець. Такі ключі були і в Новгороді, і в Суздалі, і в Києві, і в Переяславі. Навіть Наполеон дістав такого ключа від погорілої Москви... Митька Извольський ждав. Справник пополотнів і руки його затремтіли. Він вийняв із столу бравнінг і відстебнув портупею. Револьвер і шаблю він поклав на стіл. Потім витягнув з кишені звязку ключиків на вічному нікелевому колечку і кинув їх зверху. То були ключики від його комоди, шафок, шухлядок, шкатулок та всякого хатнього начиння. Митька Извольський почервонів. Трапилося непорозуміння. Але розтлумачувати його було ще більш незручно. І соціал-інтернаціоналіст знайшов вихід. Бравнінг він поклав до кишені, шаблю передав Кульчицькому, а колечко з ключиками велично й урочисто простяг справникові:

— Революційний народ повалив самодержавство, поліцейському режимові й сатрапії — кінець. Але народ вертає вам вашу особисту власність... Ви вільні! Ідіть!

Справник пересмикнув плечима, скулився й пішов до вихідних дверей, на які вказував йому неблаганний перст розпатланого й дуже задоволеного з себе Митьки Извольського.

Після поліції черга за жандармерією. Але тут обійшлося й без нашої участі. Ротмістра Ользе, вахмістра Кошевенка і цілий ескадрон було обеззброєно силами робітників і авіаційного парку під

керівництвом бортмеханіка Ласка. Барон Ользе особистої волі проте з рук Ласка не дістав і був ув'язнений до його ж комендантської каталажки, з якої авіатори щойно випустили всіх заарештованих.

Тогож таки вечора в місті утворено „народню міліцію революційного порядку“. До неї записалися насамперед ми всі, потім учні залізничної школи й городського училища, кілька дрібних поштових та казначейських урядників, а також і більша половина беззброєних городовиків. Кожному з нас було видано шаблю, кобуру з наганом солдатського зразка і на ліву руку — широку червону бинду. Другою, вужчою, биндою ми вже з власної ініціативи обгорнули околички гімзичних кашкетів і вже поверх неї пришпилили на місце гімназичні герби. Начальником міліції Митька Ізвольський домігся від Ласка призначити його, як жертву царської сваволі і поліційного режиму. Ми ходили по вулицях уночі, а також і вдень, і зверталися до прохожих, де їх збиралося більш, як двоє:

— Громадяни! Додержуйте революційного порядку!

Говорити це було трошки ніяково, але зате, якою гордістю й самоповагою сповняло це наші серця!

Другого ж дня в місті почала видаватися й газета. То був, власне, інформаційний бюлетень, який за три дні, як було вибрано виконавчий комітет, перетворено на „Вісті Виконавчого Комітету“. Газетка друкувалася в друкаренці, де до того не друкувалося нічого, крім театральних афіш, аптечних сигнатурок та гімназичних бальників. Для такого акта, як газета, друкарня, отож не була технічно підготована. Ми — гімназисти старших клас

— взяли на себе коректу, випуск і збирання матеріалів. Експедицію і розклейку газети на стінах і стовбах було покладено на гімназистів молодших клас. Користаючи з необмежених прав і можливостей прекрасної свободи слова, Левко Репетюк написав і подав до газети „заклик до гімназисток“. Заклик під наголовком „Відозва до молоді жіночої статі“ був видрукований в другому ж номері газети. Він починався так:

*Товаришки гімназистки!
Стара влада впала, й оновлена Росія встала
з-під ярма рабства й насильства!...*

Втім, найбільшим нашим переживанням були, безперечно, вибори виконавчого комітету. Вони відбулися шостого вечері. Кінематограф „Міраж“ був набитий тисячма людей. Довкола по двох перехресних вулицях вирувало море. Залізничники, солдати, торговці, місцева інтелігенція, приміські селяни, ремісники — тут були всі. Все місто вийшло на вулиці й зійшлося сюди, до дверей „Міража“. Бідному кінематографові загрожувала загибель. Він мав бути зметений з лиця землі напором ентузіазму революційного народу. Власник кінематографа, старий Олексійчук, бігав, патляючи волосся:

— Стільці, мої стільці! По руб двадцять платив за кожний до воєнного часу!

Але нам було доручено підтримувати порядок. Ми вистроювали шпалерами людей вздовж тротуарів, розганяли вуличних хлопчаків, надсадними, зірваними голосами з вулиці до вулиці ми вимагали додержувати революційного порядку. Воєредині, в фойє кіна та впродовж сцени, де сиділа президія урочистих громадських зборів, двадцятєро закамянілих гімназистів з оголеними шаб-

лями на плечі несли урочисту почесну варту — перший народний караул.

А втім, все це зовсім не було смішно тоді. Старі люди довкола нас плакали ридма. Обиралося першу народню владу, перших народніх представників! Сльози текли і по щоках першої народньої варті. На наших очах повставало нове життя. На наших очах творилась історія. Залізничний оркестр в чергу з комендантським виконували поперемінно марсельезу і варшавянку. Десятки прапорів прикрашали збляклі й вогкі стіни кінематографа „Міраж“. Збігнев Казімірович Заремба повним і соковитим голосом підспівував марсельезу по-французькому. Всі били в долоні, злазили на стільці, кричали „браво!“ і „ура!“ Митька Ізвольський, раніше просто старий студент і „піднадзорний“, а тепер, виявляється, соціал-інтернаціоналіст, ходив без кашкета, й волосся його буйно розвивалося на вітрі. Кашкет він загубив ще під час першого роззброєння городовиків і вдавав, що досі не мав часу про це згадати. На заквітчану й прикрашену червоним ситцем сцену зійшов військовий лікар Іщенко.

— Народне зібрання нашого міста будемо вважати за відкрите! — гукнув він щосили. — Від імени партії соціалістів-демократів...

— Ууурррааа!!! — несамовитим ревом відгукнулася зала, за нею фойє, потім вулиця і, нарешті, здавалося, все місто. Півгодини тяглася процедура виборів виконавчого комітету та інших органів тимчасового самоврядування — і півгодини, не змовкаючи ні на хвилину, гриміло довкола кінематографа „Міраж“ і по околицьких вулицях страшене, надприродне „ура“... До виконавчого комітету були обрані і Митька Ізвольський, і доктор Іщенко, і Збігнев Казімірович Заремба, і Аркадій Петро-

вич, і машиніст Козубенко, Федора Козубенка батько, і Варвара Власівна Вахлакова („хай живе вільна жінка“!), і залізничний касієр Воропаєв, і багато інших відомих і поважних у місті людей. Головою Комітету був обраний доктор Іщенко.

Доктора Іщенка ми підхопили на руки й понесли. Попереду посувалися Кашин і Кульчицький Бронька, розмахуючи оголеними шаблями й розчищаючи дорогу. Доктор Іщенко сидів на спині в Пантелеймона Вахлакова. Воропаєв, Теменко, Сербин та інші підтримували його з боків. Митька Извольський кричав:

- Геть самодержавство!
- Геть! Долой! — ревів натовп.
- Хай живе вільна Росія!
- Уууууурааа!

Так вийшли ми на вулицю. Море людських голів кипіло перед нами. Кашкети летіли вгору, нам маяли хустинками, парасольками, просто руками. Неспадний рев завис довкола. Появу доктора Іщенка вігали, як друге пришествя. Втім це саме так і було. Перед народом з'явився перший його вибранець і представник. Це зовсім не був доктор Іщенко. Це був живий символ свободи й революції. Живий доказ повалення самодержавства. Люди кричали, співали, плакали. В горлі збиралися сльози, й повікам не сила була їх затримати — вони стікали по щоках, вони зрошували груди, вони рясно крапали додолу. Було весело, страшно й патетично. А головне — світ враз зробився такий близький і люди такі рідні. Незнайомих у місті не стало. Всі знали один одного. Всі посміхалися один до одного. Так хотілося одне одного любити! Ну, певне: що ж і починалося тепер, як не царство свободи, щастя й любови?

Ми впізнали Аркадія Петровича. Це постався він. Вибраний учора до тимчасового виконавчого комітету, він дістав в ньому портфель нагляду за справами освітніми. Негайно він роздобув сорок метрів червоного нансуку і двісті метрів церковного позументу. Варвара Власівна організувала гімназисток, і за ніч всі чотири лозунги були готові.

Ми привітали Аркадія Петровича теплим, вдячним „ура“. Вигук „ура“ зробився за ці дні найбільш поширеним висловом нашої мови.

Порядок денний першого в історії гімназії гімназичного зібрання був такий:

1. Вибори тимчасового гімназичного учнівського комітету.

2. Вигнання інспектора кляси Юрія Семеновича Богуславського, прозваного Вахмістром.

На кафедру зійшов восьмиклясник Каплан.

— Товариші! — сказав він. — Збори революційних гімназистів нашої гімназії будемо вважати за відкриті. Для ведення зборів від імени восьмої кляси пропоную обрати президію...

Ми вже не кричали „ура“. Сил більше вже не було. Криком „ура“ вже не сила було висловити те захоплення, яке ми почували. Ми плакали в захваті, ми розомлівали від щастя і блаженства. Свобода — це було прекрасно! Зараз ми виберемо президію, потім ми будемо урочисто засідати. Як цілком дорослі. Та де там — дорослі? Адже тиждень тому і дорослим таке не було приступне. Ми виберемо споміж нас же самих наших власних же товаришів, які й керуватимуть нами всіма, які й будуть мало не найвищою владою в гімназії... Де вже тут до криків „ура“! Ми зачаровано й розомліло мовчали.

До учнівського революційного комітету — так ми його найменували — було вибрано сімох.

Заля загула й зачовгала ногами.

Капкан звів руку вдруге, просячи уваги.

— Які обвинувачення ми маємо до інспектора нашої гімназії, Юрія Семеновича Богуславського? Я скажу коротко, товариші. Він — жандарм, шпиг, деспот і тиран. Цього доволі, і ці обвинувачення ми кидаємо йому в лице.

Капкан змахнув рукою і випростував палець в напрямі до дверей. Мимоволі ми всі кинули туди поглядами. Там, за великою скляною шибкою, заглянути до якої з коридору міг тільки один височенний Вахмістр, — там за шибкою стояло в повітрі обличчя. Це був він, Вахмістр. Це було його широке, м'ясисте обличчя з маленькими безколюровими очима. Він дивився сюди, до нас, на двісті гімназистів його гімназії, що зібралися сюди для того, щоби викинути з гімназії його самого.

Чудні почуття в цю хвилину заворушилися в наших серцях. Ми відчули свою силу, і нам раптом зробилося Вахмістра жаль. От, справді, скільки років мучив і утискував нас оцей чоловік, скільки горя й лиха зазнали ми від нього, а от зібралися ми його виганяти, раптом в нашому серці заворушилося до нього співчуття. Адже — революція! Так хотілося всіх людей любити, всім прощати, бути великодушними. Так хотілося забути кривди, виправдати гріх. Адже такий був тоді лад: Кассо, старий режим, самодержавство...

Капкан знову обернувся до залі:

— Крім того, чотири роки тому ця особа надрукувала знамениту книгу, яку, як ви пригадуєте, видавано кожному з нас для виховання в нас високих, вірнопідданчих і царелюбних почуттів! Ця брошура звалася „Трехсотлетие дома Романовых“.

Хіба можемо ми стерпіти, щоб автор „Трехсотлетия дома Романовых“ керував нами й виховував синів свобідного народу?!

Хтось пирхнув, хтось запротестував, але його зразу ж втихомирено.

— Геть! — сплеснуло кілька вигуків з різних кінців.

— Геть! — підхопили ми всі, загораючись люття.

Хвильове почуття жалости зникло враз. Ми знову гостро ненавиділи навісного Вахмістра. Ми позривалися з місць і, обернувшись до дверей, простісінько в цю ненависну пику, розплющену там, за скляною шибкою, кричали наше двістіголосо „геть“!

Вахмістрове обличчя дивилося ще якийсь час і зникло.

Тої ж майже секунди двері відчинилися.

Ми аж заніміли. Невже?

Але ввійшов не він. Шпарко перебираючи коротенькими ніжками, розмахуючи руками й полискуючи зопрілим лисим черепом, до залі вбіг Аркадій Петрович. Бігцем він дістався до трибуни і підняв проти нас обидві руки.

Неохоче ми змовкли. Педагогам вхід на наше зібрання був заборонений. Але це був Аркадій Петрович. З ним ми жили в мирі та злагоді. Крім того, він був обраний до міського виконавчого комітету. Він був народній представник.

— Господа! Товариші! — скрикнув Аркадій Петрович, поспішаючи й затинаючися. Він був дуже схвильований. — Громадяни! Я прошу дозволити мені зробити вам заяву від нашого тимчасового революційного комітету...

Ми стихли зовсім. Тимчасовий революційний виконавчий комітет мав зробити нам якусь заяву!

Це було цікаво. І це приємно лоскотало нашу пробуджену свідомість. Дивіться, що робиться на світі! Нам, гімназістам, бажаеться зробити заяву сам виконавчий комітет! Найвища влада в місті! Народні представники! Ті самі, кого вибирали під нашою почесною вартою!

— Господя! — заторохкотів Аркадій Петрович. — Наш тимчасовий революційний виконавчий комітет, довідавшись про ваш намір негайно звільнити з посади інспектора гімназії Юрія Семеновича Вахмістра, чи пак, тьфу, чорт, ні-ні, тьфу-тьфу! — Аркадій Петрович замахав руками, ногами й головою, одмахуючися від необачної помилки і зрігаючися її. — Вахмістра Семеновича Богуславського! Фу ти, чорт! — Ми покотилися реготом. — Господа! Увага, увага! Я вас прошу! Будь ласка, тихше! Воропаєв, не кричіть, будь ласка! Кашин, я вас zostавлю без обіду! Громадяни! Товариші!

Нарешті, ми заспокоїлись, і Аркадій Петрович здобув можливість закінчити свою заяву.

— Так от, революційний комітет, звичайно, покладається на вашу революційну совість, але від себе вважає за потрібне просити вас бути розважливими й розсудливими в розв'язанні цієї справи, поскільки... поскільки... за абсолютно точними й правдивими, пильно перевіреними даними, громадянин Юрій Семенович Богуславський є член партії трудовиків. Отже, звичайно, як ви бачите, так би мовити...

Аж от коли в нашій залі настала цілковита, абсолютна тиша. Ми змовкли й закамяніли. Член партії Вахмістр! Автор „Трехсотлетия дома Романовых“, організатор позашкільного догляду за гімназістами, той, що вилучив у нас антивоєнну

проклямацію! Той, що наказував нам зняти червоні бантики третього березня! Що за чорт?!

— Провокація! — раптом гукнув Піркес ззаду. — Ненавиджу!

— Піркес!!! — зойкнув Аркадій Петрович, загиливши долонею об кафедру і аж підскачовиши на місці. — Як ви смієте говорити це представникові революційного комітету? Я вас zostавлю без... Тобто, це контрреволюція, господа!

Ми розійшлися зовсім тихо й не співали Марсельєзи.

Х Т О Б У В Г О Г О Л Ь

Дванадцятого березня було свято повалення самодержавства. В місті була призначена всенародна демонстрація, загальноміський мітинг і парада. В параді, крім зведеного батальйону георгієвських кавалерів, авіаційного парку, зведеного полку слабосильних команд видужуючих і тилкових поповнень, які трапилися на цей час у місті, мали взяти участь і ми — дев'яносто шоста етапна рота гімназистів.

З восьмої години ранку ми були вже в роті. Прийдуші події надто хвилювали нас. Демонстрація — перша в нашому, та хіба ж тільки в нашому, житті, демонстрація й парада!

Ми зявилися до роти в старанно наглянцованих чоботях, шинелі стягнуті ремнями, на лякових пасах з великими нікелевими гімназичними застібками — солдатські патронники. Ми накинулися на наші японські карабінки з клоччям, олію-нафтом і тертою цеглою. Наші рушниці повинні були блищати, як золото й срібло. Ми повинні були „показати“! В кутку стояв вже прибитий до щойно зрубаного молодого грабка наш довгий червоний гім-

назначний стяг — віднині наш прекрасний революційний прапор. Ми мали освятити його на сьогоднішньому всенародньому святі повсталого народу.

„Світлю й воля наперед усього!“ — цвіли на нансуковому полотні літери з церковного позумента.

Останніми — вже дещо пригнізившись — прибігли захекані Репетюк, Теменко і восьмиклясник Теплицький. Теменко ніс довге держалю з прапором замотаним у рогожу. Притримуючи свою фельдфебельську шаблю, Репетюк окочив на купу старих матраців, що служили нам замість німецьких животів під час вправ із багнетами.

— Панове! — гукнув він голосно й підвищено.

Ми негайно ж обступили його. Нас привернув не тільки дзвінкий ораторський вигук, а й інше. Репетюк гукав не по-російському, як звичайно, а по-українському.

— Панове-товариство! Навісний царат повалено і прокляту російську державу розторочено! Велика народня революція повинна дати волю й українському народові! Найкращі сили України вже стали на шлях виборення української самостійности! У Києві мужі нашого народу вже утворили національну раду, що порядкуватиме долею великого українського народу! Слава ж нашій національній українській раді, панове-товариство!

— Слава! — охоче підтримали його. Революція на наших очах росла вглиб і роздавалася вшир. — Слава! — Українська мова в устах Репетюка всім дуже заїмпонувала. — Слава! — Була ще особлива приємність гукати це нове слово „слава“ замість звичного вже „ура“. Це нагадувало Запорозьку Січ і образ Репіна.

Репетюк вихопив з рук Теменка держално з прапором і почав здирати з нього рогожку.

— Так от, панове! Ми поробили цілу ніч і зробили цього прапора. Ми підемо на параду як сини свого народу, з цим національним прапором на чолі!

Рештки обідраної рогожки спали. Репетюк підніс держално догори й крутнув ним кілька разів. Довгий двокольоровий — жовто-блакитний — стяг розкрутився з держална. „Хай живе вільна Україна!“ — було вишито на ньому червоним гарусом.

— Слава! — закричали Теменко й Теплицький.

— Слава!

— Ото ще знову з цією хохломанією! — скрикнув Воропаєв. — Сюдою-тудою, геп...

Кілька чоловіка пирснуло.

— Кинь, Вітька, ненавиджу! — спинав його Піркес.

— Дурак! — схопився Туровський.

Репетюк почервонів і зневажливо відкопирив губу:

— Ви, пане-добродію, проти української нації?

— Самі ви бардодей! — Воропаєв теж почервонів.

— Так і українська нація проти вас!

— Товариші! — втрутився Каплан, саме вчасно, бо проміж Репетюком і Воропаєвим доволі було двох слів для сварки. — Покиньте, товариші! Ганьба! Воропаєв, це свинство! А коли я скажу вам „што-й-та, ен-та“, так, по-вашому, я цим доведу незугарність російської мови?

Він вимовив ці слова з таким кумедним прононсом, що всі покотилися сміхом. Це, власне,

й ліквідувало інцидент. З ініціативи Каплана вирішено було нести обидва прапори попереду роти поруч. Червоний — як символ революції в цілому. Жовто-блакитний — як символ національної свідомості. Червоний поніс Столяров, жовто-блакитний — Теменко.

Ми вистроїлися. Червоні бинди оперізували наші кашкети, червоні міліційські повязки були на лівих руках, червоні стрічечки звисали попереду, й ми рушили до міста.

День був прекрасний, сонячний. Небо було синє й чисте. Снігу вже зовсім не було. Зате скільки було болота! Наші наглянцовані чоботи зразуж вкрилися грязюкою до половини. Ми давали ногу захоплено, і фонтани бризків злітали з-під наших підшов навкруги. І ми були дорослі. Ми марширували простісінько в наше життя. Піркес завжди мріяв бути скрипачем. Зілов — інженером шляхів. Макарова віддавна мрія — закінчити Сорбонну. Потапчук волів би бути агрономом. Кашин — авіатором або моряком. Потаємним прагненням Пантелеймона Вахлакова було зробитися лікарем жіночих хвороб. Хрисанф Сербин був приховано й несміливо закоханий в прекрасний і печальний образ Чайльд-Гарольда... І от, нам усім втішно було вибивати чітко солдатський крок на тісних вуличках між двох тротуарів, заповнених раділим і святочним народом. Два прапори тріпотіли і звисали попереду наших струнких рядів. Нас вітали, нам маяли хустками, нам кричали „ура“ і „слава“. Немовбито саме ми й зробили всеросійську революцію. Так к чорту ж скрипачів, Сорбонну, агрономію і Чайльд-Гарольда! Ми хотіли бути тільки революціонерами. Який жаль, що революцію вже, власне, зроблено. Вже не треба ні ки-

дати бомб під колеса царевим каретам, ні перестукуватися в камерах централів, ні ходити сибірським етапом, ні співати „Гей, Баргузин, пошевеливай вал“...

Густий гомін, хвилясте море голів з рясними сплесками стягів, прапорів і транспарентів ударили на нас, коли ми, нарешті, стали на гірку, де Нова вулиця широким пирлом своїм вливалася в Ярмарковий майдан. Величезний майдан був повнісінький народу. Посередині вже вистроювалося каре військових частин. І враз ми побачили, що сплески прапорів і тут були не однакові. В загальній масі червоного різкою плямою вирізнялася невеличка група прапорів жовто-блакитних і ще менша — чорних.

— Що то за чорні хоругви? — стиха поцікавився Туровський. — Це жалоба?

— Це анархісти, — відповів йому Макар.

Анархісти! Виявляється, в нашому місті були свої власні анархісти! Хто б міг таке подумати? Про анархістів нам навіть читати не доводилося. Про них траплялося чувати лише переповідки, та й те пошепки й з оглядкою. Одчайдушні урвиголови. Істоти надзвичайні, надлюдські, надприродні. Зневажливі очі, погляд зухвалий. Чорні сомбреро, чорні плащі, чорні косоворотки. Револьвери, бомби й полумаски. Аж завмирало серце...

Раптом, пробившись крізь юрбу, до нас наблизилося кілька чоловіка. Попереду йшов солдат з петличками іскровика. Через високу папаху звисала у нього широка жовто-блакитна стрічка.

— Слава українському прапорові! — гукнув він назустріч нам. Підійшовши ближче, він поінформував: — Ми до вас промадяни-гімназисти, депутацією. Всі українські демонстрації й частини

збираються разом, окремо. Отож, просимо, значить, і вас до гурту! — Він кинув туди, де скупчилися десятків зо два жовто-блакитних стягів.

До гурту! Всі українці разом! „А вже років двісті, як козак в неволі“... Запорозька Січ і гетьман Богдан Хмельницький. „Зібралися всі бурлаки“. Українська національна рада у Києві. „Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці“... Ну, звичайно ж до гурту!

— Струнко! — подав команду Репетюк, ладнаючись повести роту в указаному напрямі. Але команда його не досягла наших рядів, і самі ряди наші враз розламалися й розсипалися. Рясні вигуки сплеснули назустріч команді.

— Дозвольте!.. Куди?.. На якій підставі?.. Я не хочу!.. Отставіть!.. Що за чорт!?

Вітька Воропаєв голосно зареготав. Кульчицький заіржав, Репетюка кинуло в кров, і пенсе заплигало на його носі.

З рядів, взявши гвинтовку до ноги, вийшов Каплан.

— Товаришу! — звернувся він до іскровика з жовто-блакитною стрічкою. — Я гадаю, ми мусимо пройти просто до військових частин. Ми не цивільна демонстрація, а рота воєнізованих.

— Отож! — гукнув хтось з депутації. — Україна повинна мати свою армію.

Наші ряди розпалися зовсім. Ми оточили депутацію. Нас оточила юрба демонстрантів. Всі заперечалися й засварилися.

— Я сам руський! — кипятився Кашин. — Якого чорта я піду туди? Це ідіотизм!

— Ти сам ідіот! — образився Туровський. — І ти зовсім не руський. Ти просто несвідомий. З діда-прадіда ти живеш на Україні...

— А з бабки-прабабки ми старовіри. Йолоп!

— Ми підемо під червоним прапором! — виступив Зілов. Під тим прапором, під яким петроградські робітники зняли повстання!

— Добродію! — аж захлинувся Репетюк. — В Петрограді живуть росіяни. Якби це було десь у Києві... А тут у нас Україна! Ми мусимо йти під самостійним українським прапором!

— Порядок, товариші! Стройся! — гукнув Столяров. — Ми підемо під нашим загальногромадським прапором. Хай хто хоче, той іде собі окремо!

Ця фраза, власне, й розв'язала суперечку.

— Чудово! — закричав Репетюк. — Ми й підемо окремо. — Він нервово поправив на собі амуніцію. — Ми формуємо український взвод. Гей! — гукнув він. — Українці, гуртуйтеся до нашого прапора!

Серед шарварку й гвалту почалося перестроювання нашої роти. Ми нервувались, лаялись шарпали один одного. Натовп довкола нас теж гукав „слава“, свистів, тюкав і реготав. Під жовто-блакитний прапор перейшла мало не половина роти. До українців приєднався й дехто з поляків. Опинився тут і Кашин. Не тому, що його переконав Туровський, а тому, що шкода було зраджувати компанію.

Втім, наша компанія все ж таки розкололася... Під жовто-блакитний прапор пішли, крім Репетюка, Теменко, Туровський, Сербин, Кульчицький, Потапчук і Кашин. Під червоним залишилися Піркес, Воропаєв, Зілов і Макар.

— Струнко! — подав команду Репетюк. Жовто-блакитний прапор здригнув, і українська полурота готова була рушати.

— Струнко! — подав команду Столяров. Червоний прапор звився і друга полурота виструнчилась.

— Руш! — скрикнули Столяров і Репетюк одночасово. І полуроти розійшлися ліворуч і праворуч.

Друзі — Піркес, Зілов, Макар, Воропаєв — тут. Друзі — Репетюк, Теменко, Туровський, Сербин, Потапчук, Кульчицький, Кашин — там. Компанія була розбита перший раз в житті. Ми глянули нишком одне на одного і зразу ж відсмикнули очі геть. В серці заскимвіло, холод пройшовся у спорожнілих грудях, надібав там серце і хижо його стис. Ми одвернулися геть і вдарили підошвами дужче. Грязь приснула рясно на всі боки. Була ж весна. Два прапори звивалися й тріпотіли попереду нас.

Мов уві сні, ми пропливали далі на свої місця. Майдан і загони демонстрантів пливли повз нас, вирилися і кружляли, немов нереальні, неправдоподібні. Прапори вихрилися й лопотіли на весняному вітрі. Жовто-блакитні: „Вільна Україна“, „Національна рада!“ Червоні: „Установчі збори“, „Війна до перемоги“, „Федеративна республіка“, „Восьмидневний день“. Під прапором з гаслом „Робітнича молодь вмере за соціяльну революцію“ ми побачили Федора Козубенка. Він був у шкуратянці, підперезаний ременем і з відібраним у поліція маузером біля пояса. Він стояв на чолі невеличкого, чоловіка з п'ятдесят, загону. Все то були юнаки — здебільшого знайомі нам учні залізничної школи чи учні та підмайстри з депо й вагонних майстерень. Там був Стах, там стояла поруч з Федором і якась дівчина. Серед усіх хлопців вона була одна.. Чорт забирай, значить, у Козубенка був цілий загін якоїсь

молоді, яка заявляла, що вона вмере за соціяльну революцію! Ах, чорт, чому це ми не здогадалися написати на прапорі, що ми вмеремо?!

Федір Ковубенко глузливо й люто закричав до нас, сварячиє кулаком:

— Що ж ви, карандаші, надвое перервалися?! Кишка не витримала?!... Ех!..

Ми сховали очі й відвернулися.

Там, куди ми одвернулися, наші погляди вустріли жіноче обличчя, що посміхалося до нас. Під червоним капелюшем тріпав вітер чорні кучері й полискувало пенсне. То була панна Полубатченко. Вона теж приїхала на свято повалення самодержавства з Носківцеь. Вона стояла в гурті ріжномастому й барвистому. Кілька хуторян у празникових свитках, кілька скромно зодягнених дам з червоними бантами на капелюшках, багато військових урядників, двое-трое бородатих студентів. І ще — двійко очей, що так і пронизували нашу лаву, кожного з нас. Ми озирнулися і впіймали їх. То були маленькі, водяні очі інспектора Вахмістра. Він помітив наші погляди і одвернувся. Величезний стяг покривав своїм полотнищем всю цю купку людей. „В боротьбі здобудеш ти право собі“ було розмальовано на ньому.

Але тут чорні оксамитові крила раптом пурхнули просто до нас, здригаючися й лопочучи угорі. Зараз ми мали побачити справжніх анархістів! Похмурий, стрункий юнак, справді, в чорній косоворотці і в величезних кучерях без шалки, спирався на держалню чорної хорупви. „Анархія — мати порядку“! — шумів чорний птах над ним. Та ба! Знайомі лиця. Перукар Ронька! Аптекарьський учень Щенснолевич. Роза Брубахер — трагічна, напівбожевільна дівчина, два роки тому вигнана з гімназії

ний зблиск з-під сірих гімназичних шинелей. Червоні бинди на наших багнетах дрібно тріпотіли...

Револуція була прекрасна! Від марсельєзи груди сповнювалися захватом, а серце — слізьми. Епоху скінчено. Оця трибуна з доктором Іщенком була на її межі. Тепер починалася нова. Наше життя розквітло на грані. Леле! Яке ж то прекрасне прийдешнє чекає на нас попереду, там!

З трибуни робітничої ради кожную частину вітають змахом великого червоного стягу.

— Солдати, робітники й селяни!.. — гукає Ласко.

— Револуційне юнацтво!.. — Це вже просто до нас підхоплює токар Буцький.

Привітання котяться вздовж трибуни і далі — з-під прапорів делегацій.

З-під прапора з написом „В боротьбі здобудеш ти право собі“ нас вітає Тося:

— Слава вільній Україні! — намагається перекричати вона всіх, демонстративно адресуючись тільки до другого взводу.

Під трибуною стоїть Аркадій Петрович. Циклопичний червоний бант цвіте в нього на грудях.

— Сепаратисти! Мальчишки! Мазепинці — всвердлився він своїм голоском у вигук „слава“ жовто-блакитного взвода, — Гоголь теж був малюрос!...

П Е Р Ш И Й П О С Т Р І Л

Що справа з сепаратним виступом на параді на тому не закінчилася, — це було зрозуміло кожному. Але щоб вона мала отакі то наслідки — цього, звісно, ніхто сподіватися не міг.

Другого дня вранці при вході до гімназії, на порозі роздягалки нас зустріла чорна клясна дошка. Густими крейдяними літерами на ній було накреслено:

*„Всі йдіть просто на екстренні збори.
УРК“.*

Заля гула й шаруділа, немов вулик. Дві сотні старших гімназистів збудоражено перебалакувалися й перегукувалися з кінця в кінець. Мета надзвичайних загальних зборів була зрозуміла всім. Репетюк, Теменко і Терлецький, зібравши довкола себе гурт, шушукалися в кутку. Воропаєв розглагольствував у натовпі пяти- та шестиклясників. Він обурювався і лютував. Хавчак, брати Кремпковські та ще кілька шляхтичів стояли під стінкою, мовчазно й зневажливо схрестивши руки і ноги. Це була їхня звичайна поведінка — презирливо схрестивши руки та ноги, мовчазно спертися на стінку. Вони причисляли себе до породи вищих людей.

На кафедрі зійшов Каплан. Біля його розмістилися інші члени комітету: Столяров, Піркес, Кружицький, Кабутаєв, і Рябошапка. В залі стало абсолютно тихо.

Коротко Каплан поінформував про вчорашній інцидент учнів четвертої та п'ятої кляси, які на параді не були. Потім він перейшов до суті справи. УРК — учнівський революційний комітет, — розглянувши й обговоривши вчорашні події на своєму екстремному засіданні сьогодні вранці, вбачив

у цьому наявність двох антигромадських, негідних громадян свобідної Росії, вчинків. Сформування окремої полуроти та її дефілювання під окремим прапором, при всій повазі учнівського революційного комітету до цього прапора, як символу української „свідомости“, є не що інше, як розкол громадської єдності, отже — розбиття молодих сил революції. Принесення Репетюком окремого прапора, тобто обдумана підготовка дальшого сепаратного виступу, не може бути розцінено інакше, як антигромадський, отже, в умовах свобідної Росії, антиреволюційний вчинок.

УРК вирішив:

запропонувати всегімназичним зборам громадським осудом заплямувати вчинок українців та зокрема поведінку Репетюка. Запропонувати Репетюкові перепросити в загальногімназичних зборів. Від почесної посади заступника голови комітету Репетюка так чи інак усунути.

Каплан скінчив. В залі стояла тиша ще глибша, як перед початком. Заля занімала. Оце було так!.. А — кінець старого режиму? А — „стара влада впала“? А — свобода? От тобі й свобода! Та це ж деспотизм не гірший від колишнього! І це тоді, як всі заборони й закони зметено, як все можна, як всіх хочеться любити, прощати, носити на руках?.. Запропонувати? Засудити? Звільнити?.. І так чинить хто? Міністр Кассо? Директор Мопс? Ні! Найпоступовіші, найактивніші, найреволюційніші, чорт забирай, споміж наших товаришів! Каплан! Піркес! Що за чорт?!

На кафедру, хутко перебігши проходом між парт, скочив Репетюк. Він був блідий, пенсне його тремтіло.

— Панове! — скрикнув він, і голос йому був

вищий і голосніший, як було б треба. — Я прошу вас мати на увазі, що дарма, що я член комітету і заступник його голови, а крім того, виходить, — він злісно посміхнувся, — також і підсудний. Мене не було навіть покликано на це засідання комітету. Отже! — гукнув він. — Я не голосував за таку постанову комітету!

— Я також не голосував! — гучно пробасив Рябошапка, роблячи крок уперед.

Заля тихо зашаруділа. Мимоволі, хто й значого саме, всі погляди кинулися на Кружицького. Він стояв поруч із Рябошапкою. Кружицький стелав плечима і криво всміхнувся:

— Я мусів скоритися більшості...

Тоді, раптом, вибухнув галас і шарварок. Всі заговорили враз. Всі закричали. Всі затупотіли ногами й застукали покришками парт.

— Єрунда!.. Що за деспотизм!.. К чорту з такими постановами!..

— Ой, понт! — заламався Кульчицький. — Та це ж не УРК, а просто урки!

— Га-га-га! — вибухнув загальний регіт.

— Геть з такими постановами!

— Тихо, товариші! — вдарив долонею по кафедрі Каплан.

Всі стихли. Тільки Воропаєв щось бурмотів в кутку біля погруддя Пушкіна. Гіпсові бюсти Пушкіна й Гоголя покинули ової розкішні мармурові педестали в вестибюлі чоловічої гімназії й прийшли за нами сюди, в приміщення гімназії жіночої. На поганеньких дерев'яних підставках розмістилися вони скромненько обабіч дверей до цієї найбільшої кляси-залі. Воропаєв сів на останню парту, Пушкін стояв поруч із ним. Відкинувшись, Воропаєв сперся

Пушкінові на груди. Він буркотів безперестанку незадоволено, але не вголос.

— Тихо, товариші! — гукнув Каплан. — Я прошу мати на увазі, що постанову цю ухвалили не випадкові зайти з вулиці, а учнівський революційний комітет, який ви самі й обрали!..

— Ну, й комітетик ми собі обрали, — не вголос, але чутно пробурмотів Воропаєв. — Двох жидків, двох хохликів, одне татарча та ще один полячок, що сам собі й ради не дасть тільки „змушений коритися більшості“... От вам і свободна Росія...

Каплан підвищив голос, щоб заглушити це бурчання.

— І цей комітет, товариші...

— Геть комітет, коли він такі постанови ухвалює!

Це зарепетував Кашин. Заля вибухла, дружно підтримавши Кашинів протест. Всі загукали, всі затупотіли, всі заревли.

— Геть! — горлав мовчазний Теменко.

— Фьюююю! — пронизливо свистів Туровський, застромивши два пальці між зуби.

Каплан зблід і трохи відступився. Він підніс руку вгору:

— Звичайно, товариші, ви в праві вибрати собі другий. І я мушу заявити...

— Ні! — розітнулося раптом від стінки. — О, ні! Для чого ж другий? — То подав голос котрийсь з братів Кремпковських. — Для чого ж вибирати знову другий комітет? Адже українці та поляки в комітеті не голосували за таку ідіотську постанову. Для чого ж нам їх переобирати?

— Ви хочете сказати... — спалахнув Каплан.

— О, так, проше пана, я хочу сказати саме це! — Кремпковський відрубав ці слова і одвер-

нувся, ще тісніше стуливши руки на грудях. Його брат і Едмунд Хавчак точнісінько повторили всю його міміку, немовби й оці слова сказали саме вони.

Каптан для чогось одяг кашкета і почав застібати шинель. Пальці хилили і гудзики не застібалися.

— Дійсно! — раптом вирвався Воропаєв. — Щось вони починають вже порядкувати не тільки справами нашого комітету, а й взагалі, України!

На мить стало тихо. Хто? Воропаєв? Про кого? Про Україну? Що він сказав?

— Насильство! Деспотизм! — зарепетував Кашин.

— Вони хочуть собі на юристь обернути свободну Росію.

— Що їм Росія?

Воропаєв зірвався, розмахом руки закликаючи його послухати.

— Дійсно! Яке вони мають право утискувати волю українців?! Це чорт зна що! Тут Україна, а не Палестина!

І знову на секунду стало тихо. Надто несподівані були слова Воропаєва. І про Україну, і про Палестину.

На цій секундній тиші тільки прорипіли короткі й хуткі кроки. Проходом між парт метнувся Ваня Зілов. Він став перед Воропаєвим. Воропаєв стояв розшалілий, кружляючи очима й розмахуючи руками. Зілов коротко поглянув йому в лице, потім враз змахнув рукою і коротко, але звально, ударив Воропаєва по щоді. Воропаєв сів і відкинувся головою Пушкінові на плече. Він боляче стукнувся об твердий гіпс. Ляпас пролящав дзвінко і лунко.

Гамір у залі мов відрубало.

Але для того, щоб зразу ж помножити його на себе самого. Вибухнув гвалт.

— Сволон! — Воропаєв зірвався, оскажений, синій, бризкаючи слиною. — Я тебе вбю! — Він кинувся до Зілова, хапаючися до кишені, немовби там і справді мав бути револьвер чи ніж. — Жидівський підлиза!

Гвалт вибухнув ще і виплеснувся за всякі межі ймовірності. Каптан підняв комір шинелі й насунув кашкет на ніс. Немовби комір і кашкет могли вигородити його від цього страшного, проклятого й несподіваного слова...

За шибкою дверей до коридору манячило широкі кругласте обличчя. То висівся Вахмістр. Йому вхід на учнівські збори був заборонений. Але він сумлінно виконував свої інспекторські обов'язки. Тепер він виконував їх мовчки. Він ні на кого не кричав, нікого не залишав без обіду, нікого не обшукував. Він тільки ображено мовчав і кружляв очима. Очі його то вузилися, то ширшали. Коли він був незадоволений, — вони ширшали. Коли ж дійсність балувала його якоюсь втіхою — його очі вузилися.

Вахмістрове обличчя висіло в шибці дверей, туманіючи й мінюючися за нерівностями скла, і очі на ньому вузилися.

Столяров вже хвилини кілька махав руками, вимагаючи спокою й тиші. Але це було намарне. Тишу і спокій було втрачено остаточно, здавалося — повік. Ми ревли, ми захлиналися, ми заходилися в запалі, як немовля від перших своїх слів на цьому світі... Тоді Шая Піркес сплитнув на першу парту. Він тупотів по гулкій шухляді за-каблуками, він маяв кашкетом, він роздирався від

крику. Нарешті, на нього звернули увагу. Воропаєва і Зілова відтягли в різні боки.

— Товариші! — прохрипів, нарешті, Шая, зовсім втративши голос. — Товариші! Ми вимагаємо, щоб Воропаєв був негайно вигнаний звідси! Геть з наших зборів! З нашого товариства! З нашої гімназії! Ми вимагаємо!

— Хто „ми“?

— Жиди?

— Ні! — одкотив коміра Каплан. — Ми всі! Революційна молодь! Ми всі вимагаємо!

— Всі! — простогнав Зілов.

Тарарам вже дійшов того недосяжного ступеня, після якого його вже можна вважати за абсолютну тишу. Очі Вахмістрові, там, по той бік шибку, мінилися й зникали. Вони вузилися.

До кафедри враз кинулися всі. І Воропаєв, і Сербин, і Зілов, і навіть котрийсь з братів Кремповських. Кожному доконче треба було сказати щось, щось крикнути, щось проголосити. Але всіх випередив Репетюк.

Репетюк затарабанив по кафедрі щойно в гармидері відламанною ніжкою від стільця.

— Панове-товариство! Хвилинку! Я голоую! — Заля притихла. — Хто за те, щоб Воропаєва негайно ж викинути з нашої гімназії? Заля відлинула і загарчала.

— Хто за це, прошу піднести руки в гору!

Стало зовсім тихо. Але здавалося, в кімнаті гуде від биття двох сотень юнацьких сердець.

Машинально Каплан і Піркес звели руки догори. Сплеснуло ще кілька десятків рук в різних кінцях. Столярів. Зілов. Макар. Але дві сотні розгубилося. Було надто несподівано. Вони не чекали. Вони не розібралися ще в думках і почуттях.

— Мало! — гукнув Репетюк. — Тепер, панове я ставлю на голосування другу пропозицію. — Репетюків голос знову забряжчав і задеренчав ледь вище й голосніше, як було б треба. — Хто, панове, за те, щоб викинути з гімназії Каплана, Піркеса і... всіх жидів, взагалі...

Аж от коли настало стовпотворіння вавилонське. Бо це вже був і не галас, і не шарварок, і не рев. Не менше сотні рук зметнулося вгору. Ці встигли вже розібратися в своїх думках і почуттях. За! За це! За те, щоб вигнати всіх жидів. Першим підкинув руку Воропаєв. Брати Кремповські. Едмунд Хавчак. Теменко. Підкинули інші. Підкинув Кульчицький. Підкинув Кашин. Але Кашин зразу ж відсмикнув її назад. Тоді, озирнувшись, відсмикнув і Кульчицький.

— Вигнати! — ревла сотня горлянок. — Вигнати! Геть!

Репетюк вдруге загилив ніжкою стільця по кафедрі.

— Отже, панове-товариство! Хай не лізуть до нашої України із своїми руками! Ми не дамо порядкувати собою цим Бейлісам!..

— Не смієш!!! — Макар зірвався несамовитий. Він був аж зелений. Губи його трусилися. Очі дико кружляли. — Ти не смієш так! Сам ти Вера Чебрияк! Падлюка! Замовкни! — Він пошпури в Репетюка книгою, яку тримав у руках. Але вона не долетіла і впала на підлогу.

Поталпчук, білий, як крейда, похитуючися й шарячи в повітрі руками, немов невидючий, пішов до кафедри. За ним кинувся Сербин. Він схлипнув і хутко облизував сльози. Хтось біг із другою ніжкою від поломаного стільця:

— Назад! — зойкнув Воропаєв. Він був поруч Репетюка.

Але ззаду вже підбігали інші. Макар істерично кричав. Зілов підходив до Репетюка з правої руки. В цей час Сербин спереду штовхнув Репетюка в груди. Але Репетюк був куди дужчий, і Сербин сам відлетів назад. Зате Потапчук вже хапав Репетюка за плече.

— Назад! — вдруге залементував Воропаєв.

Сербин почував, що він зараз вмере. Репетюк! Левко Репетюк! Невже він? Йй-богу, це можна вмерти! Центр-форвард. П'ять років в парі на футбольному полі!... Жах здавлював Сербинові горло. Плюнути в ці очі! Вистрілити б в це лице...

— Бах! — гучно вдарив постріл.

І враз все завмерло. Тільки там, позаду, біля дверей, сплеснуло й посипалося на підлогу оскалля розбитого, розкришеного твердого гіпсу.

Пушкіна не було. Погруддя, власне, залишилося. Але на гіпсових плечах вже не було гіпсової голови. Куля влучила в гіпсову шию. Розтрощена голова посипалася до порога.

Ми завмерли й заніміли. Постріл! Скільки пострілів ми вже чули за наше куценьке юнацьке життя! Скільки пострілів зробив вже кожний з нас там, на стрільбищі за містом! Скільки пострілів!.. І все ж таки оце, зараз, щойно — прозвучав перший, зовсім перший постріл в нашому житті...

Всі відсахнулися назад. Вітька Воропаєв стояв білий, з посинілими вустами. Рука з револьвером нервово здригалася. В нього таки був з собою в кишені зауер. Той самий, що він пропонував Сербинові міняти на карабін. Він стріляв для остраху, щоб спинити й відкинути натовп назад. Він цілив на метр вище — в рівень не людської го-

лови, а голови монумента. І влучив в нашого старого гіпсового Пушкіна...

— Ой, я не могу! — завив раптом Кульчицький. — Дантес!

Кілька чоловіка спробувало зареготати. Втім, з того нічого не вийшло.

Каплан, Піркес та інші жиди — всі жиди нашої гімназії — один по одному, насунувши кашкети й відкотивши коміри, бліді й схудлі, виходили до коридору. Повз осиротілого самотнього Гоголя, повз Вахмістра — очі Вахмістрові вузилися — вони пішли до роздягалки, до сіней, на двір. Вони пішли з гімназії.

Адже — їх виключено...

На порозі роздягалки стояв Піль. Тиждень тому — на другий же день існування учнівського революційного комітету — посаду доглядача було скасовано. Піль перестав бути Пілем, він зробився просто Іваном Петровичем Петроловичем і виконував обов'язки діловода гімназії та вчителя співів і каліграфії в молодших клясах. Але сила багаторічної звички була така, що за хвилину до кожного дзвінка перед перервою він зривався з-за писемного столу й вибігав із своєї канцелярії. Він біг до роздягалки й ставав там під годинником.

Він стояв, покусовував свій лівий, тоненький, як шнурок від черевиків, вусик, як стояв і покусовував двадцять років свого життя. І ліва його нога здригалася й тремтіла в коліні, як здригалася й тремтіла вона протягом попередніх двадцяти років. Можливо лиш, що протягом цих двадцяти років нога посіпувалася в коліні не таким швидким темпом — повільніше. Алеж протягом цих двадцяти років ще ніхто, ніколи й ні разу в мурах гімназії не стріляв із револьвера.

Ми мовчки розходилися. Гіпсові останки Александра Сергеевича Пушкіна хрумтіли під нашими ногами. Ніколай Васильович Гоголь — „тоже-малорос“ — випроваджував нас поглядом порожнім і невидющим, але похмурим і сумним...

Д Е Н І Є Л   К О Р К Е Р И

І Р Л Я Н Д С Ь К І   Н О В Е Л І

Б   О   Я   Г   У   З   И.

I.

Роседун це ріг на морському березі Керри. Кінчиться він двома притупленими кінцями, що виглядають, як неформні пальці руки велетня із скандинавської казки, лишень що один з них, той що з півночі, є більший в кожному разі від іншого, маючи здоровенніші кручі, та знімаючися вище й вільніше у вітри й хмари. А всеж тверді люди давніх часів, коли християнство в країні було ще молоде, вибрали цей північний кінець, щоб посвятити його Богові, й вибудували там свою маленьку муровану церкву з чотирьох простих стін, та на цвинтарі між тою церквою і стрімким берегом кручі ховали своїх мерців. Із цієї старовинної церкви залишилися ще тільки останки розвалених мурів; сотні років запевне проминули вже від того часу, коли там востаннє пролунала Служба Божа над морем. Але багацько надгробних каменів, з яких деякі зовсім нові, кажуть нам, що мешканці

---

*) Денієл Коркери (Daniel Corkery), нар. 1878 р. визначний ірландський письменник і громадський діяч. Писав драми (The labour leader, The yellow bittern, King and hermit, Chan Falvey), поезії (Ibhreasail), повість (The threshold of quiet), новели (A Munster twilight, The hounds of Banba, The stormy hills), студії (The hidden Ireland, Syngne and Anglo-Irish literature).

Роседуну ще й сьогодні ховають там своїх мерців поруч із тими, що вже спочивають там понад тисячу літ. Справді залишні й занові є ті надгробні плити, щоб бути в згоді з оточенням, а особливо одна, що на ній є напис:

„Памяті Джона О'Райордана з Нью-Ін... Поставив син його Майкел Дж. О'Райордан з Портленду в Америці“.

Але там на північному кінці, між тими всіма гробами, буде поставлено незабаром один далеко більший пам'ятник, далеко багатший за ті, що заплачені американськими долярами. Він стоятиме над могилою Томеса О'Майодгечейна і напис на ньому сповіщатиме найчистішою гелльською мовою, що Томес О'Майодгечейн помер у в'язниці Мавнтджой за край, ізза якого вже стільки інших різного віку людей, віддало своє життя.

Так Томес О'Майодгечейн повернувся назавжди до дому до того північного кінця Роседуну і він лежить там не далше, як кинути каменем, від місця, де він родився.

Також і полковник Гастингс повернувся назавжди до дому, до свого старого, сірого, обвітрілого дому на південному кінці Роседуну. І було воно якраз того ж самого дня. Обидва чоловіки з Роседуну — повстанець і полковник — поверталися до дому. Але, що торкається того славного юнака, єдиного полковникового сина Едварда Пендрифта Гастингса, який міг би бачити, як вони вертали, — то він повернувся ще перед ними обидвома, проте не на південний кінець до свого батька, ані на північний до повстанця, але він лежав у вояцькому гробі недалеко від Аррасу.

II.

Того дня, коли до Капелану залізниця привезла бідне виснажене тіло повстанця, як якунебудь іншу мертву річ, над крайною нависла ясно сіра мла, що заступила сонце і багато сонць могла заступити. Досі провозжали його молоді республіканські охотники з Дабліну, а звідціля й охотники з Роседуну. Похоронний похід повернув незабаром на захід, на ту одлюдну, розвітрену, тяжку дорогу із скельного каміння й лупаку, що звужуючися щораз більше, виходить врешті справжньою стежкою серед вересу проміж розвалених мури на кладовище на кінці рогу. Спочатку здавалося, що це скоріше були три похорони, ніж один: серединою дороги, з духового оркестру і обвинутими барабанами та стягами машерували рівно густими рядами охотницькі відділи з цілої околиці, далеко зачисленні, та із завеликою впертістю в лиці, щоб їх могли задержати чоти мовчазних, узброєних аж до зубів полісменів, зібраних на кожному закруті дороги. В самій середині несли домовину, сповиту в блискучі республіканські кольори. Неначе емалійова шкатула з клейнодами, здавалася вона на тому темно-сірому, туманному фоні. А з обидвох боків рівного, здисциплінованого походу повстанців йшла невпорядкована юрба доохресного народу: чоловіків, жінок і дітей, старих і молодих, тут і там було видно якогось старого селянина, як на своєму коні зїздив з горбів з палючими очима та обличчям, що горіло спогадами про інші ще бої, інші героїчні смерті та пам'ятні похорони. А далі ті вершники, а потім і вся юрба, якби самі від себе увійшли в похідний порядок і зайняли місце за повстанцями, що йшли за домовиною, але спочатку ті три групи посувалися

уздовж дорогою в мовчанці, що була повна прихованих думок, як і ті мряки, що за ними немов заховано не знати скільки сонць.

Селяни з Капобану, Росбвіде, та з самого Роседу не могли так добре тримати крок, як ті чоловіки з запаленими лицами, що привезли з собою тіло з Дабліну, — хоч і як вони намагалися, бо від коли Томес О'Майодгечейн тому півтретя року покинув їх, вони трохи занедбали військові вправи, і не один з них, ступаючи незграбно, мав почуття, що мрець між ними був свідомий того браку справності в їхній поставі і, якби там не було, картав їх за це. Авжеж, Даблінці вміли краще тримати крок, але це не було тільки те одне, що їх відрізняло; вони знали також, що це значить в вязничній келії в Мавнтджой умерти з голоду, а цього люди з далекого морського узбережжя Керри не знали. Даблінські охотники знали не один спосіб, як умирають повстанці: смерть у запеклому бої, смерть на світанку перед цівками рушниць, смерть на шибениці, — вони знали, що смерть з голоду вимагає більше відваги ніж всяка інша смерть, що це є довге й самотнє конання. Коли вони тепер так маршували в безпереривній мовчанці, не озиралючись ані на право, ані на ліво, їхні губи здавалися у всіх однаково тонкими й затисненими, обличчя однаково блідими, гострими і твердими, бо кожний з них ішов у мовчанці своєї самоти. І тоді, коли вони так рівно йшли далі під гору, не звільняючи, ані не приспішаючи ходи, свідомість того, як хтось умирає у вязниці, немов той син їх власного сусіда, стала всевладною в головах усієї юрби, так само, як і у Даблінців, і обєднала їх всіх в мовчанні та впертості. Навіть з деякої віддалі можна було ще бачити, як щось суворе, страшне й грізне

переходило з одного на одного, і колиб не було якоїсь полегкості і одради, що тлила з музики сопілок, вони всі булиб закричали з болю.

III.

Полковник Гастингс, сидючи високо на своїй бідці, нічого не бачив і не закричав, він навіть не чув дикої музики, що пронизливо квиліла від моря до моря. Він виїхав був з дому на два тижні, побував у Лондоні в міністерстві війни і тепер їхав до дому, замкнувшись у морозному мовчанні. А що його дорога перетинала дорогою походу, він бувби просто віхав в похоронну процесію, коли б старий слуга не був потягнув його за руку і сказав:

— То похорон — ті люди, що йдуть. —

— Що за похорон? — полковник дивився гостро й хмуро на темну масу, що посувалася перед ним із такою повагою.

— Похорон синфайнера, — відповів боязко слуга. — Похорон Томи Майодгечейна, хлопця, що вмер у Дабліні, у вязниці. Вони не перепустять нас...

Аж тепер полковник може доглянув щось із тої жаскої, суворої сили, з якою проходив цей похід.

— Про мене — пробурмотів він таким незвичайним, придушеним голосом, що його слуга аж позирнув на нього здивований.

І так сиділи вони обидва, полковник дві подушці вище ніж його слуга, тимчасом як похоронний похід проходив повз них. Було чути, як із споловілих листків дерев спадали на них краплини мряки.

Коли б полковник був на половину молод-

ший, він може був би станув у рядах тих блідих людей і йшов би разом з ними. Його лице було непорушно напнуте, як і їхні лица, його губи тонкі й затиснуті, його очі тверді, як сталь. І голос, що так незвичайно забурмотів, відповідав аж надто тому поглядові, що в ньому не було більше нічого людського і що був зовсім новий у нього. І те миготіння, подібне до зір, в його очах, те віддалення від звичайного теплого струму життя робило його подібним до тих молодців з Дабліну. Слуга, що зважився потягнути його за рукав, сподівався від нього вибуху гніву, або принаймні відруху роздратування. Він мав ще добре в тямці останню зустріч свого полковника з повстанцем. Було це під час вербунку в Роседуні, що тільки один раз там і відбувся. Полковник сказав до людей промову, він зясував їм, що він віддає свого єдиного сина до війська, він закликав молодих місцевих хлопців добровільне виступити і піти за прикладом його сина. Але ні один не виступив. Як же ж спалахнули тоді полковникові очі, як затрусився він з незвичайного зворушення і кинув своєю головою в повітря!

— То я скажу вам що ви є: боягузи! — Але тоді (слуга пригадав собі це тепер), Томес О'Майодгечейн, одним стрибом перескочив поруччя і станув перед полковником:

— Боягузи ті, що йдуть!

— Боягузи ті, що залишаються!

— Боягузи ті, що йдуть!

— Боягузи ті, що залишаються — біля своїх
неньок!

Надто схвильований, щоб схопити слова чи їх зміст, Томес О'Майодгечейн зляпав ліворуч полковника за плече, а праву руку витягнув в бік його сина, що блідий мовчки стояв поруч батька:

— Ось боягуз, який іде!

— То ви боягузи, що залишаєтеся — ви й подібні до вас! — і полковник звільнившись, підняв гарапника.

— Вдар мене!

Тоді багато хлопців скочило між них, інспектор поліції запровадив полковника до його білки (до цієї самої білки), його прихильники оточили його грубою стіною і відійшли з ним, а всі люди, що зійшлися на вербунок, залишилися немов переможці на полі битви і заспівали одними устами:

Загорніть мене в зелений стяг, хлопці,
Було б далеко миліше умерти,
Коли б славний прапор Ірину, хлопці,
Був би мені саваном.

Було розсудливо з боку Томеса по цьому виступі покинути Роседун і він поїхав до Дабліну.

Все це спало старому слuzі на думку, коли він тягнув полковника за рукав, але як тепер почув голос свого пана, то він подумав, що той мусів почути в Лондоні щось страшне, і він боязко позирнув з-під своїх брів у те холодне лице.

Полковник їздив у Лондон до міністерства війни, щоб дещо довідатися про смерть свого сина. Думали, що він поїде навіть до Франції. Але він повернувся багато раніше, ніж його очікували, повернувся холодний, мовчазний і збентежений.

IV.

Доки вони не зупинилися, щоб пропустити похід, полковник не сказав ні одного слова, він не кинув оком ні вправо, ні вліво, він не підвів очей навіть тоді, коли по довгій їзді у віддалі трьох миль замаячів, неначе якийсь старовинний

замок на обрії сірого моря, його власний дім. Він тільки дивився просто перед себе і він був би вїхав в середину юрби, коли б слуга був не затримав його. Той старий чоловік, Морис Дайнін називався він, жалкував свого пана із справжнього привязання, а всеж мусів звести з самим собою боротьбу, щоб заховати мовчанку. Найохотніш був би він вибухнув диким лементом по вмерлому юнакові, та сказав такі слова, що від них ні одному Гастингсові, який коли небудь жив, не було б полетчення. Він знав того хлопця, він кохав його і кохав його тепер ще більше ізза його тяжкої долі, що про неї приходили йому думки, яких він ніколи не могтиме висловити...

З передвіку завжди маленька краплина ірландської бунтарської крові зявлялася в кожному поколінні Гастингсів. Як в багато інших військових родинах, їхня історична хроніка була багатобарвна. Була там історія про одного, що бився за короля Джемса під Бойн, і про другого, що з „Дикими Гусьми“ бючись проти Англіїців згинув під Фонтенуа, і ще про одного, що захищав маєтки папистів у часі, коли це вважалося державною зрадою і врешті про того, що голосував проти злуки з Англією. І доля подбала про те, щоб усе романтичне в історії цієї родини було завжди звязане з тою прудкою кровю, яка не хотіла йти безпечними стежками. Коли молодий спадкоємець прийшов у Трінїті Коледж, він давай вчитися по ірландському, та нишком бунтуватися! Старі люди в околиці хитали головами і, всміхаючись, говорили: „Справжній Гастингс!“ А далі прийшла війна, і юнак вернувшись до дому пішов до війська. Коли він і не виявив великого нахилу до цього, то всеж не запротестував. В кожній офіцерській родині

в околиці діялося те саме. А втім така вже була традиція. А, опинившись вже в армії він проходив крізь коловорот служби з таким високодумством і безтурботністю, що старий полковник з радістю завжди читав його листи своїм гостям і опісля, кладучи їх з шарудінням на стіл, звичайно говорив: „Справжній Гастингс“. Але коли прийшло Повстання і шіснадцятьох провідників, між якими хлопець знав деяких із літературних кол Дабліну, одних за одними було розстріляно, то полковник вже більше не читав своїм гостям листів, що їх одержував з Франції, бо вони були дуже критичні й ущипливі — а також принагідно в них зустрічалося малі поезії й сонети присвячені Ірляндії — справжній Гастингс!

V.

Процесія була вже трохи не перейшла. Купки жінок, по пять, по шість, у чорних хустках і чорних кереях, пхалися неспокійно наперед, щоби бути на час при останніх молитвах, та як віддаватимуть ясу мерцеві. Їм було аж надто спішно, щоби ще балакати. Та враз якийсь прубий чоловічий голос став викрикувати так недоладно й невіразно, що тяжко було второпати його слова: „Я так само вартий їти за домовиною, як хто небудь з вас! — Том О'Майодгечейн не прожене мене — хай Бог змилюється над його душею! — Я так само добрий Ірляндець, як хто-небудь із вас і Том О'Майодгечейн не заперечив би цього!“ А далі було чути тільки мимрення, а потім знову викрик, ще гарячіший, ніж перше: „Не дивіться на мій мундир — яке вам діло до нього — кращі люди від мене носили й мусіли носити його — не дивіться лишень на

нього — це вас не торкається!“ — Потім знову була мовчанка і справжній кінець процесії; проходили старі чоловіки, спираючись на ціпки, та на малі дівчатка, що поспішали наперед, заповажні, щоб зважати на викрики п'яного вояка: „Я хочу вмерти за мій край — так само, як хто-небудь інший з вас — але ні, мене не прийняли! — молоді хлопці не хотіли, щоб я був між ними — я був би ганьбою для них! — старий вояка був би ганьбою для них!“ І в цих словах була дика лють і надзвичайне збентеження.

Кінь полковника ступав тепер помалу й непевними передніми ногами сходяв вниз по стрімкій дорозі. Полковник побачив на одну хвилину перед собою відкриту дорозу порожньою, але раптом величезна неохайна постать в хакі з червоним набряклим, заслиненим лицем увігналася в цей простір; вона дивилася за юрбою, що перед нею йшла під гору, розкинувши обидві руки широко в повітря немов сліпий, що перевалюючись навромацки намагається йти на незвичкій дорозі. І постать ця вигукувала: „Не дивіться на мій мундир — яке вам діло до нього — кращі за мене мусіли носити його“. — Але юрба була тепер задалеко від нього; він обернувся, збіг по стрімкому узбіччі вниз, де сходяться обидві дорозі, і хотів покластися на м'яккій траві. Коли вбачив полковника, він встав і випнувся, як струна, в його очах змагався дивний, збентежений погляд і його нещасні, заслинені губи задвигтіли. Він віддав честь, а далі, якби цього було ще замало, зняв з голови свою шапку, і обидвома руками тримав її на грудях, як це й робить нарід, коли йде процесія. Полковник проїхав похмурий і холодний, він дивився мертвими очима перед себе, мов би нічого не бачив і не чув. Та втім знову залунав п'яний го-

лос, теплий і тремтючий із жалости: „Не вірте цьому пане, син ваш не був боягузом, ні, він ним не був. Він не більше був боягузом від того хлопця, що його ховають там на горі. Він був мужчина, він був добрий до людей і коли б він бився за свій власний край, то, пробі, вони не були б потребували розстрілювати його за боязкість!“

Як підстрілений звір підстрибнув полковник на своїй бідці, сліпий і глухий із люті. Він вхопив багії і затяв коня, що між двома дишлями станув дуба і витягнув голову наперед. „До дому, до дому!“ добув він вкінці із себе хрипким й невиразним голосом. Кінь плигнув вперед і погнав як вітер.

І тепер полковник лежить в старому сірому домі на південному кінці майже так само глибоко закопаний як і Томес О'Майодгечейн на цвинтарі на північному кінці, або як його знеславлений син в своєму непозначеному місці спочинку у Франції. Хай і над ним змилується Бог!

Т Е М Н А Б Р А М А.

Несподіваний удар упав на матір саме, коли вона раділа з великого щастя і її очі повні надії надії дивилися весело на світ. „Ще ніколи не завдав він мені жалю, ще ніколи не завдав він мені жалю“, опівало в ній щось таємно, коли вона думала про свого одинака; сьогодні ж бо вранці прийшов від нього лист, що він склав іспит і що після всіх тих острахів і зусиль він хоче відпочити в тихому рибальському селі над морем.

Із цієї задуми вирвав її стукіт у двері й сердиті голоси двох чоловіків. Ці голоси врізалися гостро, немов ніж, у тишу її покою: „Покажіть нам кімнату Франка Берри!“

аж не могла поступитися з місця. У інших матерей синів було застрілено або повішено із самоволі, помсти або через помилку, не вважаючи на їхню молодість. Багато юнаків сиділо у в'язниці і їхні матері побивалися за ними дома. І враз з усіх цих тривог прорвалася свідомість, яка все відіпхнула, свідомість, що із в'язниці немає більше ніякого рятунку, що ніякі доводи на оборону більше не допоможуть, коли англійський полісмен ствердить присягою своє свідощтво. Все минуле зразу завалилося: її радість з Франкового майбутнього, та з його любови до неї, все це погасло. Вже не було майбутнього для нього, ані для неї, безнадійність шарпала її, аж вона стала зовсім безвільна.

Досі її думки ніколи не виходили поза її маленький світ, в якому вона робила все, що вважала найкращим для свого чоловіка, мізерно оплачуваного бухгалтера в прядільні вовни, й для свого 19-літнього сина, що хотів студіювати медицину. Вона думала про все, що було потрібне в її домашньому хазяйстві, але вона не брала ніколи участі в тому, що діялося поза домом, і в краю, не відчувала того нового духа, що вступив у зневолених і експлуатованих Ірляндців, а особливо в молодь, і що велів їм гнати чужинців з країни та силі протиставив силу. Франк в її думках був ще за молодий, ще за кволий для твердого життя повстанських охотників, ще за слабкий для труду нічної опостерігальної служби і збройної оборони, для нападів на англійських вояків. Він ще ніколи не завдав їй жалю, з легкою певністю він простував своїм шляхом до своєї мети й ніколи не було в ньому чогось чужого.

Вістка про арештування сина дійшла незабаром і до прядільні вовни до Франкового батька. Він

був у своїй праці обачним і пильним чоловіком: він знав, що треба зараз взятися до діла, якщо все не має пропасти. Він бігав з одного місця на друге. Гурт молодиків прилучився до нього як помічники, і він відчував, що вони краще розбиралися в трудних справах за нього. Фіякри, адвокати, післанці, гроші приходили до нього якби самі від себе. „Бурмістер хотів би з вами балакати“, доповів йому сімнадцятилітній юнак, заки він ще сам здогадався, що той мігби йому допомогти. В цілому своєму житті він стикався тільки з своїм хлібодавцем, товаришами праці та дрібно-міщанськими сусідами, ще ніколи не трапилося йому щось надзвичайне, що вимагало би помочі інших, всі буденні турботи брала на себе жінка. Такий певний і гордий був він на майбутнє свого сина, що ніколи він аж посміхався нишком із жінчиної передбачної журби і таким чином залишався осторонь від усяких постанов, що їх приймали в хаті. І він справді не міг би більше зробити, ніж робила його жінка. Тому саме почував він себе тепер таким безсилим супроти всього того нового, що так несподівано спало на його дім, і він утік до дому до жінки. Він жалів її, як вона прийме цей страшний удар.

Він застав її на стільці якби завмерлу, з очима задивленими перед себе, і коли вона й показала якесь слово у відповідь, то його аж зморозило від чужого згуку її голосу, що здавався немов би доходив цілком здалека і звучав порожньо, як шорох крихких вапняків на морському березі, що то на ньому заарештовано її сина, або як загублене хлюпання хвилі, застряглої за якоюсь скелею.

Другого дня була вістка вже на устах всіх людей, що Франк Берри був провідником малої вагаги, яка серед білого дня в одному надбережному

місті на ринку застрілила шістьох англійських старшин. Авжеж, хлопець за те мусітиме повиснути, в цьому немає сумніву, говорили вони всі, і по кількох днях воно й було усюди вивішено, що він засуджений на смерть і що вирок буде виконаний за тиждень. Газета принесла його світлину, просту історію його життя, оповідання про дрібні події з його побуту в школі, та докладне звітлення про його вчинок, якого по такому дрібному юнакові ніхто не був би й сподівався. Із хвилию жалоби, що як понурий тягар лежала над краєм, та на якийсь час зависла зовсім темна над родиною Берри, всі ці подробиці розповсюджувалися хутко по цілій південній Ірляндії. Кожний міг бачити цей гніт над собою, кожний міг чути, що жах схопив три людські серця в його найглибшій місці, і це почуття будило в інших дивну заспокоєність, ніби їх тепер самих буде ошаджено. Юнаки бачили у Франковому вчинку лишень героїство, вони співали маршову пісню, в якій приспіві повторяли його ймення, вони проходили співаючи вулицями і їхні очі сяяли ясністю й повагою.

Довго воно тривало, заки мати зрозуміла, що Богом покараний нарід напливав до неї з теплим співчуттям, щоб їй сказати, що її смуток був понад всіма іншими. І вона ледве чи пробувала оборонятися перед тим, бо відчувала добродійство потіхи. Всі вони думали про її сина, вони справді жалкували його і за це вона була вдячна. Вона почала дослухатися до того, що їй говорили про її юнака, вона бачила його портрет у вітринах, бачила як жінки й дівчата вквітчали цей портрет. Часописні кореспонденти приходили до неї, до її маленького покою, славили її мужнього сина й наповняли її серце гордістю за нього. Листи й депеші повні спів-

чування напливали безупину цілий день: „Я заздрю Вам тієї чести, яка Вам припала“, писала одна мати, „мій син мусів там, у Франції, згинути за англійців“. Вчителі, що його вчили, були горді на цього свого учня. Закаменіле з болю серце матері тануло від тепла любови, яка її всюди оточувала, де вона б не йшла. Люди дивилися з пошаною на неї, і вона почала знову підніматися, її постава набрала знову сили і в ній розквітла м'яка, але всеж велика материнськість, яка в такій повноті не ясніла з неї від днів, коли вона стала матір'ю. „Хай Вас Бог потішить у цій тяжкій хвилині“, промимрила бідна старчиха, проходячи повз неї, але коли на лиці тяжко досвідченої вона побачила так несподівано і майже незбагнено чудо здійснення свого побажання, то їй заткало мову і вона оглянулася збентежена за випростованою жінкою.

Адвокат, що боронив Франка, приніс їй прохання за помилування, що він написав його: вона мала підписати його перше, заки він подасть його далі, щоб зібрати підписи. Він був здивований бачучи її такою зміненою і впевненою. Вона має повну надію, говорила вона й розкладала перед ним купу листів, що їх вона одержала, вона показувала йому найкращі місця, що їй написали значні особи. Адвокат дивився іноді допитливо в її лице, вона, здавалося, не мала свідомости того, що її синові ще тільки два дні залишалося жити, такі безтурботні й ясні були її очі, і її мова пливла так повно і плавно, так опановано і спокійно, якби вона попередню ніч глибоко спала.

Пташка в клітці стала весело співати. „Це Франкова улюблениця“, сказала вона наслухуючи і повернула до неї голову. Вона виглядала, якби вперше чула її спів.

— Я йду тепер збирати підписи — сказав адвокат, — ми зробимо все, що в наших силах, маймо надію, що все буде добре.

— Ви зробили, що могли, я дякую Вам із серця, це для мене було такою відрадою, ви всі були такі добрі для мене, але бідному О'Браєнові просьба за помилування також не допомогла — буде те, що мусить бути — хай діється Його воля. — І вона говорила як дитина, що вперше відбула подорож і повернувши додому не може перестати розповідати. Адвокат здригнувся з почуттям жаху, коли виходив до дверей: аджеж за 48 годин її син висітиме на шибениці перед очима раннього сонця. Він похалпки згорнув свої папері й боязко глянув назад на дім.

Він побіг до Франкового батька: „Ваша жінка“, почав він, але запнувся раптом, коли побачив на лиці чоловіка задириливе завзяття і його прижмурені очі, від яких він зніжковів.

— Що ви хотіли сказати? — процідив він крізь затиснуті зуби.

— Ваша жінка — вона тримається мужньо, я подивляю її, я боявся...

— Ми дякуємо Вам дуже за Ваш труд, я маю надію лише на одно, що вона видержить це.

— Я думаю, що Вам не треба нічого боятися, вона є така спокійна, як скеля.

Вязниця, сіра цегляна будівля, стояла на горбі, що панував над містом. Її мури знімались вгору як природне закінчення узгірка. Округла брама дивилася грізно із середини повздовжньої фасади в низ на дахи міста. З кожного боку могутньої брами з давніх часів були пророблені щілини та бійниці, а все ж новому часові було

цього замало: він добудував до цього ще ґратовані клітки, і із-за залізних штаб погрожував ряд рушниць з вистромленими дулами. Коли хто зазирнув у цей ряд рушничних цівок, то йому могло завмерти серце з переляку, йому могло заперти віддих, він утікав геть і йому здавалося, що він знову побачив божий світ уперше після довгого часу.

Перед грубою залізною брамою проміж вартових стоїть юрба людей, а сама брама зниє аж до гори повна квітів. До поперечних жердок, що широко відхиляючися замикають вхід, почеплено вінки навколо великого білого оголошення, в якому сповіщається, що цього ранку Франкові Берри доведеться вмерти на шибениці. На польовому стільчику сидить одна, цілком старенька, мати й дивиться пильно на браму так, якби вона могла силою своїх бажаннів добути юнака з в'язниці. Така велика є юрба, що аж творяться і щораз більше скупчуються окремі гуртки. В середині кожного гурту стоїть молодий рішучий студент і говорить слова, від яких запалюються очі й обличчя червоніють від люті. Тіла випростовуються, руки напружуються; кулаки затискаються, аж нігті пальців вбиваються в долоню. Час до часу дехто оглянеться, так, ніби він на щось чекав, на щось несподіване, на що уся злість і впертість юрби могла б кинутися. Але місто лежить собі залякане, як кожної днини, воно ніби, здається, не знає, що на горі, на замку приготавлиється якесь страхіття, що запинає дух і відгоняє всю кров.

Враз з юрбою починає щось діятися. Десь на краю повстає неспокій і посувається далі у середину людського натовпу. Одна за одною обертаються голови, а потім люди розступаються, щоб зробити місце комусь, хто наче має особливий при-

вілей. Кілька жінок, що стояли навколишках, незграбно підводяться, немов би вже не були більше призвичаєні стояти. Крізь ряди пролітає шепіт і один подає одному далі: Це вона, мати, — його мати прийшла! І та, що тепер стала осередком, проходить крізь натовп, за нею ступає її чоловік, і всі схиляються, коли вони переходять; виглядало це наче подув вітру у червні над нивою. Так приходять вони до брами, на якій висить оголошення, що у цій годині Франка Берри повісять. Вони приходять, щоб у команданта випросити тіло їх мертвого сина, хоч знають, що навіть цієї ласки буде їм відмовлено. Обличчя чоловіка є зовсім сіре, його очі дивляться твердо й непорушно все за жінкою. Як образ матери страждань коливається вона, похилена й зігнувшись у здержаному плачу, крізь юрбу, яка з глибокою пошаною роступається. Здавалося, що вона щойно тепер збудилася до страшної дійсності і під нею цілком упадає.

Враз її задержує чудна подія. Мала дитина, що сиділа на руках своєї матери, повернула мабуть захутку своєю головою і її шапочка впала їй додолу, саме як проходила Франкова мати. І ця жінка, що поринула в смутку схиляється до землі, підносить шапочку, та всміхаючись, закладає знову на голову дитині, яка сидить спокійно дивуючись чужій пані, що цілує їй щічки й маленькі ручки. А далі, вона знов коливається крізь юрбу аж геть під саму браму, що на ній вивішено страшний вирок на її сина. Вона відвертає лице перед цим страхіттям і опускається на землю в своїй страшній останній самоті. Юрба стоїть спершу німа із глибокої пошани і співчуття навколо неї, а далі один за одним падають всі навколишки на землю, аж цілий натовп, що дотепер колихався туди й сюди,

лежить тихо на землі мов звисле додолу колося переспілого хліба.

По хвилині за мурами чути глухий рух багатьох людей. Ті, що своїм лицем лежать близько землі, чують рівномірний крок вояків. Тут і там один з юнаків сягає нишком до кишені і дивиться на годинник. Неспокій за мурами росте й наближається до брами. Голови підводяться боязко із своєї гнітучої тяготи: вони дивляться пильно на велику темну браму. Чути, як за брамою відтягають залізні засуви, обидві половини брами подаються назад і валишають по середині вузьку щілину, лише таку вузьку, що рука може висунутися і зірвати оголошення на брамі. Невимовно моторошно було дивитися на те, як те оголошення, на якому був написаний цей страшний вирок, раптом зникло. Було це так, немов би чорну хмару, з якої грозили смертельна блискавка і знищення, розірвав шалений вихор. Хряскотіння роздертого паперу було як урване харчання зарізаного барана. Хтось почав говорити молитву, але незабаром він замовк перед плачем і хлипанням, що голосно здійнялося із юрби навколішках, наче навальний приплив, та з довгим відгомоном відплило. Один молодий хлопець кинувся до брами немов хочачи вдертися до замку і відплатити за те душоубство, що там саме кричало до неба. Інші хлопці підвелися так само та наступають на браму, але вони можуть тільки товкти головою об залізні планки. А втім, вузька щілина затулилася назад і темна брама споглядає знову грізно з проміж мурів вниз на місто як завжди.

Кожного дня Франкова мати простує цією самою вузькою дорогою з міста на гору до великого сірого дому з темною брамою й чекає, щоб їй видали труну з її мертвим сином. По вулицях міста

вона блукає проте, як по чужій країні. Лишень біля крамниць з дитячими цяцьками вона зупиняється довго, щаслива, або дивиться залюблено за юнаком, що, весело підвистуючи, перекидає з руки до руки коша з рибою. Вона мандрує, безупину шукаючи, по вулицях міста, як чужинка. Її чоловік слідкує з тривогою за нею, він боїться, що одної днини вона голосно завищить, мов глечик на вогні, який довго шипить і клекоче, аж доки не збігне.

*Переклав з англійської мови
І. В. Дубицький*

БОРИС ОЛЬХІВСЬКИЙ

ВІЛЬНИЙ НАРІД

(Завваги до „Історії Русів“).

Не розплутуватиму складної загадки: хто автор „Історії Русів“? І не просіватиму її блискучих, розпалених національною пристрастю оповідань крізь решето „об'єктивної“ історичної критики. Навпаки, дбайливо виловлюватиму з цих оповідань їх суб'єктивний елемент, що характеризує світогляд автора.

Розглядатиму „Історію Русів“, як пам'ятку української національної історіософії козацької еліти-старшини, що її традиції, по скасуванні політичної самобутності України, довго ще жевріли в українському шляхетстві-дворянстві.

Пишучи про „Історію Русів“, як пам'ятку політичної думки можна виривати з неї окремі найбільш „патріотичні“ й найближчі до новочасних поглядів фрагменти. А чи не краще було б перевести докладну аналізу поглядів та концепцій її автора, багато девчому відмінних від пізніших?

Аджеж сучасна націологія прийшла до висновку, що, протягом віків, змінялася сама суть народу — нації як соціального явища. Рівнобіжно з цими змінами мусів змінятися, переходити еволюцію і зміст національної свідомости.

Про цей факт не слід забувати.

Бо взагалі — прикладання новочасних понять і критеріїв до задумів і діянь далеких пред-

ків — це ж найпевніший шлях до збіднення історії, від цього найчастіше стає вона нецікава, неплідна й мертва.

Може здаватися, що зясування ріжниць між нашою національною свідомістю та поглядами наших предків віддавить цих предків від нас, послабить той психічний зв'язок між поколіннями, який, на думку Ренана, становить суть нації.

Проте, в дійсності справа стоїть інакше... Доказ — „Україна на переломі“ В. Липинського. В ній бо він присвятив багато уваги національно-політичним концепціям Хмельниччини, намагався відтворити весь механізм тогочасного політичного думання в усій його відмінності від новочасного.

А вислід? Хмельницький зробився для новочасного Українця дуже близький і „свій“. Його доба ожила.

*

**

Написати б історію української національної свідомості.

Прослідкувати:

Який був її зміст за різних часів, у різних шарах людности: у давніх князів, дружинників та бояр, ченців-літописців, руської шляхти в Литві й Короні, міщан-братчиків, козацьких провідників, селян-крепаків, духовенства, інтелігентів, письменників і вчених?

Чим була для них Україна, як і чому вони її називали, де вона, на їх думку, починалася й де кінчилася в просторі й часі?*)

---

*) „Кінчилася в часі“ — ці слова можуть видатися дивними. Але погляд, що український нарід „перестав існувати“ нераз виступав в історії нашої національної свідомості.

Яке, на їх думку, було відношення України до інших народів, передусім сумежних?

Чим була для них їх національність?

Як переломлювалися крізь призму їх свідомости різні факти історії України?

Як вони уявляли собі національне щастя, до здійснення яких національних ідеалів змагались?..

Оце велитенське завдання для українських істориків, завдання, що для його здійснення зроблено вже багато, але можна ще зробити незрівнянно більше. Завдання куди вдячніше, ніж міркування на схолястичну тему: „Коли повстав український нарід?“.

І не треба лякатися, що, мовляв, у старих пам'ятках знайшлося б забагато слідів слабости та затемнености національної свідомости.

Заналізувавши отакі „занепадні“ погляди предків і ті чинники, що під їх впливом ці погляди кристалізувалися, побачимо який складний, важкий та небезпечний був історичний шлях розвитку свідомости народу, що втратив свою державність.

І сумлінно зваживши ті могутні чинники, що в історичному минулому діяли на українську національну свідомість, гальмували, дезорієнтували та розкладали її, подивлятимемо життєздатність української національної ідеї, що все пробивалася крізь найміцніші загати. І переймемося ще глибшою вірою в остаточну цієї ідеї перемогу.

**

Недавно поталанило мені купити у жвавого варшавського хусида за кілька марних срібляків пачку пожовклих паперів — старих документів, що замандрували до Варшави з українських земель.

Милуючися ними з насолодою маніяка, вчитувався я в них з великою увагою, особливо ж у ті, що походили з мого рідного Полісся.

Пишався, розкладаючи поруч себе документи XVII сторіччя з трьох земель: Холмщини, Волині і Полісся. Холмські були писані мовою латинською, волинські — польською, поліські — українською.

Між тими поліськими шпаргалами особливо зацікавив мене багатством історично-побутових подробиць заповіт пана Дальського, писаний у Любешові, повіту Пинського Р. Б. 1654.

„Quae est pars melior — розпочав Дальський свій акт останньої волі цитатою з якогось неозначеного ближче „старожитнього філософа“ — quam bene nasci, bene vivere et bene mori“.

В оцій, може не цілком зрозумілій для нас, рівнорядності доброго народження з добрим життям міститься суть давнього аристократичного світогляду, що ним перейнята „Історія Русів“.

Слова „благородний“ і „шляхетний“ мали в цьому світогляді значно конкретніший, ніж у теперішньому їх розумінні зміст, вказували на довгий ряд предків, що здобували шаблею, „кривавою заслугою“ вольності й привілеї їй передавали їх, як незнищимий скарб-клейнод своїм нащадкам.

„Історія Русів“ це вивід прав „вільного народу“ з хоробрости вільности і слави багатьох поколінь. Від найдавніших часів: від Яфета, сина Ноевого, патрарха вояцьких і панівних племен*).

---

*) Початок Історії Русів: „Нарід Словянський, що походить з племені Афета, сина Ноевого“... і т. д. Починаючи від „Повісти времєних літ“ до „Історії Русів“ походження від Яфета було одним з основних фактів нашої історичної традиції. Про Військо Запорізьке читаємо в „Віршах на погреб Сагайдачного“: „Племя то єсть з насіння оноґо Яфета, которий з Симом покрилотчїє секрета“...

Звід доказів шляхетности (в давнішому конкретному розумінні цього слова) Української Нації.

З такого розуміння національної історії впливає природно та прикмета козацьких нащадків, про яку з обуренням писав Катерині II. Руманцев. Прикмета згодом у великій мірі втрачена Українцями: національна гордість, почуття національної вищости, перемогами козацької шаблі утвержене, політичним пониженням України в добі, що в ній повстала „Історія Русів“ ще не викорінене.

I.

Р У С Ь І У К Р А І Н А.

Передмова до „Історії Русів“ містить у собі патріотично-український випад проти назви „Україна“.

Це наче-б то парадокс, а проте правда...

„Одна шкільна історійка — читаємо в цій передмові — виводить на кін із стародавньої Руси, або теперішньої Малоросії якусь нову землю при Дніпрі названу в ній Україною; а в ній польські королі заводять Українських козаків, а давніше ця земля була, мовляв, порожня та незаселена. Але помітно, що автор цієї несміливої історійки не був ніде, опріч своєї школи й не бачив у тій країні, що він її зве Україною, руських міст, найстародавніших, а бодай куди давніших за його польських королів“...

Тяжко підшукати історичні прецеденти для цього вибуху зненависти до українського імені.

Бо ж у памятках української політичної думки XVIII ст. назва „Україна“ виступає як національно-територіяльне ім'я поруч із назвою „Русь“ та риж-

ними назвами від неї походними (до них належала також „Росія“ — грецька форма назви Русь, яку дуже спопуляризовало вже в XVII ст. в вищих шарах українського громадянства українське вчене духовенство).

Можемо тільки запримітити, що такі назви для означення України, як „Росія“, „Роксолянція“, „Сарматія“ тощо, відчувалися як святочні, врочисті. Вживано їх переважно „у високому стилі“. Поляки так само любили називати себе „у високому стилі“ Сарматами, як Козаки Козарами, Сарматами, Савроматами, Роксолянами та Росами.

Назва ж „Україна“ була для них „проста“, щоденна, ділова.

Перегляньмо напр. дипломатичне листування гетьмана Пилипа Орлика*), людини відданої ідеї державної самостійності України, незломного воюючого москоських на неї зазіхань.

В Конституції Української Держави („*Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque*“) 1710 р. знайдемо „*gentem liberam Rossiacam*“. Це „вільний український нарід“, бо Конституція 1710 р. і інші, надруковані разом з нею, документи не прикладають руського імені до Москалів та Московщини. Вони скрізь названі імям московським: „*Mosci*“ (в українсько-кримському трактаті „*Moscus inimicus*“ — „ворог Москаль“), „*Moscovia*“, „*Imperium Moscoviticum*“, „*iugum dominationis moscoviticae*“.

В промові до Карла XII Орлик протиставляє „*patriam Rossiacam*“ „московському драконові“.

---

*) „Переписка и другія бумаги шведскаго короля Карла XII, польскаго Станислава Лещинскаго, татарскаго Хана, турецкаго Султана, генеральнаго писаря Ф. Орлика“. „Чтенія в Императ. Обществѣ Исторіи и Древностей“, Москва 1847, № 1, ч. III.

Окрім назви „*patria Rossiaca*“ зустрічаємо в Конституції 1710 р. ще іншу врочисту назву України — „*Roxolana*“ — отже: „*gregorii Cosaci in Roxolana Patria nostra*“. Гетьман зобов'язується дбати „*pro bono Roxolanae patriae Matris nostrae*“.

Але навіть до такого врочистого акту, як Конституція 1710 р., не зважаючи на її піднеслий тон, потрапляє назва „Україна“. А саме: „*Metropolis Urbs Rossiae Kiovia, ceteraeque Ukrainae civitates*“. Київ — преславна столиця, найтісніше зв'язана з традиціями староруської державності, тому, мабуть, прикладена до нього стара, урочиста національна назва. А інші, менше славні, українські міста не викликали такої піднеслої асоціації, і от маємо побіч із ними більш „прозаїчну“ для тогочасного освіченого Українця новішу назву.

Але в листі Орлика до Великого Візиря, документі „діловому“, той самий Київ названий українською столицею; гетьман пише про „*universam Ukrainam ab utraque parte Borysthenis cum principale eius urbe Kiovia*“.

Пише, що не уявляє собі України без Києва: „*optime sciverim: nec Kiovia sine Ukraina, nec Ukrainam sine Kiovia unquam posse esse*“.

Взагалі, в документах ділових пересправ назву „Україна“ подибуємо частіше, ніж „*Rossia*“ та „*Rossia Parva*“, таї ці назви трапляються часто з додатком — немов би перекладом з „книжної“, „вченої“ мови на шоденнику: „*nempe Ukraina*“, „*scilicet Ukraina*“. Гетьман — „*Dux Ukrainae*“.

В урочистому універсалі Магомет-Гирея, сина кримського хана фігурує „*Państwo Małoruskie wolne od wspomniałych wieków y nikomu niepodległe*“...

Але в інтимному листі гетьмана Орлика до антигетьмана І. Скоропадського: „*iedna iest mens y postanowienie, zeby Ukraina, skolligowana unio-*

ne armorum et animorum z państwem Krymskim żadney vassalitiі nie miała noty, ale wolną Rzeczpospolitą wiecznie zostawała“.

Вистане хіба цих прикладів. Вони вказують, що на найвищому рівні української національно-політичної свідомості XVIII ст. не було психічного ґрунту для відрази ані до старого руського імені, ані до новішого українського.

Ці два ймення конкурували одне з одним. Тільки ж підклад цієї „боротьби імен“ був тоді ще не той, що тепер. Тепер Українці не вживають назви „Малоросія“, а московські „общероси“ оминають назву „Україна“.

В XVII ст. справа стояла інакше. Переглядаючи напр. документи протиукраїнського терору Петра I (по повстанні Мазепи), побачимо, що назв „Малоросія“ та „Україна“ вживали тоді всуміш не тільки такі українські самостійники, як Орлик, але й російський уряд*).

Збереганню старого національного імені сприяли тоді може не стільки політичні тенденції (як винятково — в передмові до „Історії Русів“), скільки стиль епохи. — Отой український барок, захоханий до безтями в квітчастих, риторичних прикрасах, що до них матеріялів постачав античний, клясичний світ...

„Вжившися“ в духове життя київських книжників-схолястів XVII і XVIII вв., не можна мати сумніву, що для них київська староруська державність, доба півлегендарних „монархів роських“, ота згасла Київська Імперія, що виблиснула була перед

---

*) Див. напр. „Письма Графа Г. Головкина къ Гетьману И. Скоропадскому“, „Чтенія въ Общ. Истор. и Древн.“, Москва, 1847, № 1, стор. 2, 4, 6, 7.

очима Європи і Сходу якимось метеором, це була така сама клясична „antiquitas“, як часи біблійні Давида та Соломона, як часи Троянської війни, Олександра Македонського, Енея, Августа*)...

Звідти привязання, навіть у Орлика (Мазепа у нього „Alcydes Rossiacus“) до імени цієї клясичної держави в „клясичній“ геленізованій формі. — Росія, не вважаючи на всі недогоди вживання імени, яким називав себе також чужий, ворожий нарід, отой „Moscus inimicus“**).

В міру згущення сітки контактів між Україною та Московщиною і між Московщиною та Західною Європою ці недогоди ставали що раз то дошкульніші.

Повчальну характеристику цієї дивної ситуації, доказ, яка вона була загострена ще в перших десятиріччях ХІХ ст., подає людина дуже мало відома у нас і дуже славна в Болгарії — Юрій Гуц Венелін (1802 — 1839).

Венелін побував таки в бувальцях: зроду закарпатський Українець, з покликання історик та етнограф, знав добре з особистих вражінь і Західню Європу, і Балкани (основоположник болгарського національного відродження), і Україну від Закарпаття до Одеси, і Московщину.

---

*) Про те, яке могутнє вражіння робило минуле Києва на Українців і чужинців, зокрема на Поляків, про утотожнювання в давнину Києва з Троєю і т. і. див. у мойй статті: „Biskup Józef Wereszyński“. „Biuletyn Polsko-Ukraiński“ за 1935 р., ч. 51-52.

***) Розуміється, цей самий комплекс влегшував психольогічно складання панегіриків „російським монархиям“ — Єлисаветі та Катерині. Цікаво було б простежити, як психольогія барока з його нахилом і любовю до всілякої пишности (культури панегіриків) і з його деякою безхребетністю сприяли переходові українських культурних сил на службу російського двору.

Був людиною дуже спостережливою, тому його завваги, зібрані в статті „О спорѣ Южанъ съ Сѣверянами насчетъ ихъ россизмах“ для нас досить таки цікаві.

Венелін посвідчує, що за його часів завзятий спір Українців з Москалями за Руське ім'я точився ще не в науковій площині, а в звичайному буденному житті:

„Наприклад, на думку Москвитян, той тільки є „Русскій“, хто вміє „гаварить па настаящему“, цебто „па рускі“.

Але біда Южанинові: ви можете бездоганно знати північне наріччя, або т. зв. „русскій язык“, можете навіть цілком наслідувати північну вимову, але біда Вам, якщо Ви спотикнетесь в найдрібнішому відтінку вимови. Вам скажуть: „Ви верна із немцов?“, або „Ви верна не здешній?“, а тоді, мій любий Южанине, назвися, як тобі схочеться: Еспанцем, Прусакком, Хальдейцем або Тарасконцем, Тобі все віритимуть, можеш скільки хочеш викручуватися та божитися, але все одно ти не „Русскій“.

Але ти скажеш, що ти, мовляв, Малорос: все одно ти не „Русскій“, бо для „простого“ Москаля слово „Рос“ чуже, а чи буде цей Рос великий, чи малий, для нього все єдино, тільки ж він однаково буде переконаний, що Ви не Русскій, а Поляк, або Хажол, або Литва, або Козак, або Українець, або що небудь подібне, одне слово, що Ви не свій“...

...„Але зате Южани також не допускають Сіверян до участі в росизмі: він скільки хоче може називати себе Русским, а все ж він не Русин, а Москаль, Липован та Кацап.

---

*) Надруков. після смерті Венеліна в „Чтеніях Моск. Общ. Инст. і Древн.“ за 1847 рік.

На думку Южан справжня Русь простягається тільки до тих меж, у яких живуть Южани, а решта це Московщина.

Тієї самої думки додержується й будь котрий Карпаторос, що мешкає при березі Тиси: його Часословець або Минея київського друку нагадують йому Русь, але не Москву... Він узяв за Чеха російського гренадера, народженого на Півночі, тільки глухівський або воронізький, або чернігівський гренадер видається йому справді „руським“, так само землянин (дідич — Б. О.) Люблінського воевідства в Царстві Польському готовий заложитися, що він чистіший Русак, ніж Ярославський або владирський Москаль“...

Ось так виглядала справа руського імени тому сто років: „общеросійські“ теорії існували в книжках та в „високій політиці“. В щоденному, практичному житті виступав на кожному кроці інший, цілком очевидний, для Венеліна факт, а саме:

Українці та Москалі протиставляли себе одні одним як цілком окремі народності. Венелін посвідчує, що для Українця Москаль був такий самий чужинець, як Чех, а для Москаля Українець був так само „не свій“, як Поляк.

І оці два окремі народи „в добрій вірі“ прикладали до себе ту саму національну назву. З цієї ситуації був тільки один природний вихід: один з цих народів мусів цієї назви зректися.

А якщо Венелін пропонував інший вихід: переконування Українців і Москалів, що спільність назви має більшу вагу, ніж мовні, побутові та культурні різниці, ніж уся національна окремішність, то це був зразок перемоги сутєстивної сили слова над вимогами життя.

Під цим оглядом роля назви „Русь“ у роз-

витку ідеології українсько-московських відносин, у дезорієнтації української національної свідомості, в процесі русифікації на Великій Україні та в історії західно-українського московфільства становить дуже повчальний для соціолога приклад.

**

Слушно зауважує Венелін, що в українсько-московському „спорі за россизм“ „брала участь уся Європа і частина Азія — і вирішали цю справу на користь Южан“.

„В уявленнях народів Русь простягалася від Карпат тільки до Глухова та Витебська, далі була Московія“...

Скаржився також Венелін, що Турки і Південні Слов'яни, його добрі знайомі, не хочуть знати на Московщині ніяких „руських“, знають тільки „Московів“.

Але помічав і симптоми зміни цього стану:

„1812 рік змусив Поляків, Мадярів і Французів поширити межі Руси на всю Московію“.

Разом із зростом політичного престижу Росії в Європі здобувала там промадянство московська концепція росизму.

Цей процес (цікаво було б його прослідкувати) відбувався, мабуть, не так раптово, як уявляв собі Венелін, а декотрі його епізоди були навіть кумедні.

Пригадую, як вразила мене колись на виставі стародруків Виленської Публічної Бібліотеки французька книжка (заголовку, на жаль, не можу пригадати) XVIII ст. В ній були портрети „Святої Ольги княгині Московської“ (de la Moscovie) і „Св. Володимира, кн. Московського“.

Це показує, який заколот повстав у голові французького письменника з перехрещення старих, звичних уявлень про Русь та Московію з новими звістками про „Російську Імперію“ та її офіційний історичний родовід.

*
**

Уникати вживання назви „Україна“ і вживати старого імени Русь — ця тенденція передмови до „Історії Русів“ не могла витримати життєвої проби.

Не тільки через „практичні недогоди“, про які була мова вище: через тривке та основне привласнення руського імени Московщиною. Не тільки через те, бо ж занадто великий національний патос звязали з назвою „Україна“ козацькі змагання.

Не диво, що тенденція передмови не переведена послідовно навіть у самій „Історії Русів“.

В переказі тексту Білоцерковського Універсалу Богдана Хмельницького та рука, що написала передмову до „Історії Русів“ не наважилася проте викреслити згаданої там „України, власної, предковічної Отчизни нашої“ (Іст. Русів, стор. 70), не викреслила заклику воювати за „цілість Отчизни нашої України“ (там же, стор. 71).

Залюбки вживав назв „Україна“ і „Українці“ для означення козацької держави та її мешканців учень „Історії Русів“ — Бантиш-Каменський.

Напр.:

„Тоді (р. 1649 Б. О.) підписаний був (Богданом Хмельницьким Б. О.) мир з Туреччиною, дуже вигідний для У к р а ї н и“.

(„Історія Малої Росії“ ч. II вид. 1847 р., ст. 228).

Того ж року „Радивил... наблизився до Бобруйська, вимагав видачі мешканців, що допомагали Українцям, але вони зачинилися в деревляній башті і спалили себе“ (там же, стор. 240).

Слова гетьмана Дорошенка: „Андрусівською умовою Государі розшматували (раздрали на часті) Україну і згодилися її знищити (искоренить)“.

Ч. III, стор. 92.

Заввага Бантиша-Каменського з приводу призначення зятя гетьм. І. Скоропадського — Толстого на становище полковника ніженського:

„Перший приклад піднесення Росіянина до української ранги (Россіянина, возведеннаго въ чинъ Украинскій)!“

Там же, стор. 133.

Це приклади з праці українського історика старого типу, одного з тих, яким Костомарів закидав, що вони мали на увазі тільки історію державности, а не історію народнього життя.

А зворот до „народности“, шукання живого відзеркалення минулого не в „сухих літописах“ та пожовклих універсалах“, а в думках та піснях, мусів поставити українську інтелігенцію віч-на-віч з фактом, що ці живі пам'ятки, в яких вона шукала канона національної правди, не знають ніякої „Малоросії“, знають тільки Україну.

І от Ізмаїл Срезневський, збірач дум, говорить вже про термін „малоросійський“ з деякою антипатією:

„Мова українська, або, як хочуть називати

інші (или, какъ угодно называть ее другимъ), малоросійська“...*)).

В цій стилізації вже бренть (чи не вперше?) свідоме, з національних мотивів бажання дати українському імені перевагу, над закоріненою в письменстві, але незгідною з „народною словесністю“ Малоросією.

Новий складник національної свідомости. Він вирішив остаточно справу нашого національного імени.

Становище „Історії Русів“ у „спорі за росизм“, цілком слушне в історичному аспекті, не могло, як бачимо, втриматися в своїх практичних висновках.

А проте, мотиви цього становища цілком зрозумілі й не можна їм закинути поверховости.

Автор передмови до „Історії Русів“ не міг забути, що з імям „Русь“ звязані для його народу спогади про супремачію („першенство і правительство“) над Східньою Європою:

„Перше були ми тим, чим тепер Московці. Першенство, правительство, саме імя Руси від нас до них перейшли.

Але тепер ми у них, як притча во язицїх!“... (Іст. Р., стор. 204).

Страх перед зuboженням, окраденням національної історії, перед утратою найдорогоціннішого її звена, бренть у передмові до „Історії Русів“, у згаданій вже вище полеміці з „шкільною історійкою“ „н о в о ї якоїсь землі, названої Україною“, в наріканнях, що автор цієї „історійки“ „не бачив

---

*) „Взгляд на памятники Украинской Народной словесности“ — ученя записки Имп. Моск. Унив., 1834 р., VI. Назву „український Срезневський вживає в цій статті вже послідовно.

у тій країні, що він її називає Україною найстародавніших руських городів“.

„В нього (автора „історійки“ Б. О.) це все пустеля, і князі Руські, що виводили свої великі фльотиллі до Чорного Моря з ріки Дніпра, цебо з тих самих країн, та воювали разом з військом тих країн Грецію, Синоп, Трапезонт і самий Царгород, обернені ним в небуття й забуття“.

*
**

Побоювання, що „земля названа Україною“ стане „новою якоюсь землею“ не були безосновні.

Сугестія назви ставала часто сильніша, ніж сугестія фактів.

Ми тепер знаємо, що були часи, коли назва „Русь“ не розтягалася на північні землі Східної Європи, коли літописці раз-у-раз протиставляли Новгород та Суздаль нашій „Руській Землі“.

Знаємо також, що в XII — XIII ст. в літписях виступає назва „Україна“; вони прикладають її то до Переяславщини, то до „Галицької України“, то до півночі Галицького князівства — сучасної Холмщини, то до Берестейщини.

Але це факти „академічні“. А кому з нас, українських інтелігентів, не доводилося псувати собі крові в млюсних суперечках з міркуваннями: „Київ був русскою столицею, Володимир і Ярослав руські князі, а не ваші. Маєте свого українського Шевченка“ І з ріжними практичними висновками з цих міркувань.

Ця льогічна схема відограла величезну ролю в науці й в популярних уявленнях не тільки в Росії, але й на Заході. Захід приймав дипломатів УНР, як річ нову й нечувану, не так як Литовців і Грузинів. Сучасна українська наука й пресова пропаганда

мусять ще й тепер присвячувати чимало енергії поборенню „московського россизма“, відновленню історичної легітимачії Українців.

І не тільки „pro foro externo“...

Покійний М. Грушевський у своїй „Історії Української Літератури“ присвятив кілька блискучих сторінок характеристиці психічного відчуження української інтелігенції другої полов. XIX і поч. XX ст. від традицій княжої доби*).

**

Що маємо покласти, як наріжний камінь нашої національно-історичної свідомості: київських каганів, чи тільки козацьких гетьманів? Іншими словами: від чого маємо починати свою історію: від споминів про цілком природно й нормальну (з огляду на простір нашої землі та чисельність народу) великодержавність, чи від пекучих, хворобливих споминів про національну „кривду“ й бунти проти неї?

Цього питання не може трактувати байдуже той, хто, скажемо, вчився в російській школі і знає, яку роль відігравали Святослави та Ярослави в допасованому до великодержавности (зокрема до

---

*) ... „Молодші хотіли далі творити українське життя, і передусім мусіли довести самому свому громадянству існування підстав і можливостей окремого українського розвою, паралельно з великоруським, але окремо від нього. Для цього вони старалися вигородити базу якнайменше звязану з великоросійським життям і якнайяскравіше від нього відмінну. Шукали її в традиціях козацтва, в українській культурі XVII—XVIII вв., в сучаснім фольклорі і народнім мистецтві. Стараж українська культура, історія, письменність, менше надавалися на це. На неї заявляли претенсії Росіяни, як на свое добро...“ (М. Грушевський. Історія Української Літератури, т. III, стор. 268).

панування над Україною) національному самопочутті Москалів.

Довідуємося з преси, що до позитивного підкреслення великодержавницьких моментів у такій чужій здавалося б для марксо-ленінського світогляду добі князів та царів, вертається тепер російська советська педагогіка.

Виходить отже, що великодержавницька психіка без них обійтися не може.

А деінде? Чи згадувати про злиття новочасного італійського духа з староримським? Про те, як збуджена Мусолінім тінь Цезаря провадить привдягнені в чорні сорочки переможні когорти недавніх мирних (Боже! Невже ж колись нашим письменникам хотілося прозивати себе „Мирними“!) сумирних боягузів — макаронщиків у глиб Африки по її закляті скарби!...

Чи згадувати про відродження культу старогерманських вождів у Німеччині?

**

Я мав колись нагоду пізнати особисто литовське громадянство, розпалене на червоно (до найбіднішого селянина включно) живим історичним образом Кейстутів, Гедиминів та Витовтів, познайомитися з героїчною національною жертвенністю цього громадянства, з чудами національної організації на тісній, неплідній землі.

І це саме допомогло мені зрозуміти жалі Грушевського, який відчував, що „національне життя все таки терпіло, скуплюючи свої інтереси виключно на останніх віках — на часах національного поневолення й боротьби за національне існування. Воно добровільно бідніло, затіснялось і звужувалось, лишаючи без відповідного використання багаті

й сильні сторінки своєї історії. Громадське самопочуття набирало певної однобічності, скуплене на свідомості одвічного національного і соціального гніту, погорджування і легковаження, на вічній ідеї національного відпору і самоутримання..." (М. Грушевський. Історія Української Літератури, т. III, стор. 269).

**

Привласнення руського імені Московщиною це був один з найнебезпечніших „вовчих долів“ на шляху нормального розвитку української національної свідомості.

З цим було звязане привласнення Московщиною традицій київської державности.

Первісне обґрунтування цього привласнення було, як відомо, суто династичне.

Русь, чи пак, за пізнішою термінологією, „государство Россійское“ це, мовляв, „отчина“, спадщинна власність династії Рюриковичів та їх спадкоємців — Романових. Історія Руси — це історія цих династій та їх володінь. З цієї точки погляду „сальто мортале“ російської історії з Українського Півдня на Московську Північ — річ цілком природня й зрозуміла.

Для нас це схема смішна й наївна, але не такою видавалася вона давніше.

Перипетії кількадесятьлітнього наукового спору южан з сіверянами“ загально відомі.

Погодінові, для збереження генетичного звязку між Київською Руссю та „государствомъ Россійским“ вже не вистачав факт далекого походження московських володарів з київської династії, йому потрібне було переселення на Північ великих людських мас, цілого старокіївського народу.

Але Погодінська гіпотеза була викликана хвилею „народности“. Вона стала потрібною в тій добі, коли „народність“ треба було додати до православ'я й самодержавія, як третій рівнорядний елемент.

Це вже позначався величезний перелом у світогляді, коли основним чинником історії почав ввижатися нарід — людська громада — культурна спільнота, а не держава, персоніфікована династією.

Доки ж цей перелом не позначився, погодінська гіпотеза не могла виринути не тільки через те, що була вона штучна, але й через те, що була ще цілком з а й в а.

Візьмім такого Бантиша-Каменського, історика старої дати, що писав, до речі, під сильним впливом „Історії Русів“ і мав дуже близький до неї світогляд.

Хронологічно Історія Бантиша-Каменського стояла дуже близько до „спору южан з сіверянами“, але як же далека від неї була ідеологічно.

Бантиш-Каменський задивляється в своїй історії на українську мову як на самостійну, виводить її безпосередньо з загальнослов'янського кореня, знаходить її сліди вже в „Повісті врем'яних літ“, „Хожденіі Даниїла“ та Слові про Ігорів Полк, зазначає, що вона вже вживалася в державних актах, вірить у її літературне майбутнє. А одночасно пише, що козаки „повернули володарям (обладателямъ) Росії їх стародавню спадщину („древнее достояніе“)“.

Оце „достояніе“ безліч разів повторюється в історичних працях та документах, що торкаються відносин України до Московщини.

Так, немов би якийсь дідич посів нарешті ху-

тори, що були колись давно власністю його далеких свояків.

Для нас це смішне, але для часів, що оперували більше історично-правними категоріями, зокрема династичними, ніж етнографічними, для часів монархічних, факт посвоячення Романових в п-ному ступні з Володимиром Великим і Ярославом Мудрим міг мати більшу вагу, ніж проблема мовної та культурної окремішності Українців та питання, якою мовою говорив великокняжий Київ.

Зрозумівши це, не здивуємося, помітивши в XVIII ст. сліди „спору южан з сіверянами“ в цілком відворотній формі (в порівнянні з формою цього спору в XIX ст.).

Напр. Олександр Рігельман („Лѣтописное повывствованіе о Малой Россіи“ 1785 — 86 года. М. 1847) в інтересах російської державности намагався, яко мога, обґрунтувати походження козаків від Київської Руси. Це було йому потрібне, „не вважаючи на те, що доволі відомо про Малоросію та її козаків, що вона здавна була володінням Київським“, „чому й досі називається отчиною великих царів та імператорів російських“.

Потрібне, бо Рігельман зустрівся був на Україні з протилежним поглядом і вважав його за антиросійський, за погляд українських самостійників.

Він каже, що козаки виводять себе від „якихось вільних людей, що, буцім-то, не належали до нічийого володіння (династичного Б. О.), а тому вважають (мнят о себѣ), буцім то вони мають право назавжди залишатися вільними, під нічийим справжнім (точнымъ) володінням, а тільки під протекцією (защитою) тих країн, з якими вони мають звязки (приносновенны состоятъ). А тому не вва-

жають, щоб вони були з русских людей, або чий-небудь колишні підданці. (стор. 3).

Цей погляд видався вірному царициному служачі остільки небезпечним, що він присвятив його критиці цілий розділ під характеристичним наголовком: „Тому прекословіє“.

„Цю горду думку (гордое мнѣніе) зачерпнули вони з самого пустого імени, не дослідивши як слід стародавніх письменників... запишавшись (надувшись) тільки цією пустою думкою, намагаються себе показати, ніби то вони й досі від тих народів залишаються вільні і ні до кого не приналежні“.

А згадавши про заснування Києва Києм у 430 році, Рігельман тріумфує: ось, мовляв, від людей цього Кия походять козаки. Для Р-на ствердження цього факту було „умовленням“ „вільного народу“ до сітки царського підданства“.

Чи ж не замінені тут ролі в „спорі южан з сіверянами“, і чи ж не є це доказ великої у свій час переконливості династичної схеми історії.

Важко було авторові „Історії Русів“ згризти цей такий пустий для нас, а для його часів дуже твердий горіх.

Аджеж цілий світогляд Історії Русів спирався на ідеї спадкоємности політичних прав.

Далі ми побачимо, що автор „Історії Русів“ в усій своїй праці протиставляв московській династичній тезі українську тезу безперервного існування, від княжої доби до найновіших часів, „народу руського“, як політичної одиниці, репрезентованої спершу князями, потім гетьманами.

Це була його позитивна антитеза російському поглядові на Україну як на безпрочно „отторжену“ родоу маєтність царів.

А негативне заперечення цієї тези вийшло в нього слабше.

Через зрозумілу обережність він приписав це заперечення (так само, як декотрі інші свої погляди на українсько-московські взаємини) кримському ханові.

Хан, пояснюючи Хмельницькому, що Україну чекає під московською протекцією загибель, вказує йому між іншим на „жадобу“ Москалів до „властолюбства і претензій“.

„Вони привласнюють собі цілі царства та імперії. Вони вкрали („похитили“) герб Грецької та Римської імперії — двохголоваго вірла, як спадщину, ніби — то по їхньому князеві Володимирові Мономахові, зятьові Костянтина Мономаха Грецького, хоча цей Володимир був князь Руський, Київський, а не Московський, скитського походження“..

Таке заперечення родоводу московських князів від Київських ледве чи багатьох читачів могло переконати.

Автор Історії Русів стихійно відчував, що київські володарі були руські, свої, а московські чужі.

Але ця різниця лежала не стільки в корінні генеальогічного дерева, скільки деінде, а людина, вихована на шляхетських генеальогіях не вмiла її як слід ухопити та схарактеризувати.

Звідти — як очайдушній вихід із становища — генеальогічна довільність.

Отжеж, як бачимо, виплекана на Московщині династична схема історії Руси була для розвитку української національної свідомості дуже небезпечна.

І справді її дезорієнтаційний вплив позначився

на багатьох памятках української національної думки, починаючи від „Синописа“ Гізеля.

Автор Історії Русів не вмів порадити собі з нею як слід розумово, науково, а проте, керму-ючися здоровим національним відчуттям, ні трохи не піддався її могутній сугестивній силі.

*
**

У автора „Історії Русів“ питання про „наріж-ний камінь“ української історії не викликали ніяких сумнівів.

Для нього державність княжої доби була не тільки вихідним (хронологічно), але й основ-ним (ідеологічно) фактом політичної історії України. На цьому факті його свідомість опирала права Українського Народу до самостійного політичного життя, правний стан „вільного на-роду“. Навпаки ж, козацьким змаганням він не на-давав такого абсолютного, самостійного державно-правного значіння і трактував їх, як навязання до традицій княжої доби.

Щоби переконатися в цьому, вистане зачиту-вати з „Історії Русів“ ідеологічні коментарі до двох найважливіших подій історії козацької Укра-їни: повстання Хмельницького і повстання Мазепи.

„Відомо з Історії, що цей нарід з найдавніших часів був у своїй землі самостійний (самосто-ятельний) та самодержавний (цебто мав власну державу), під управою своїх власних Князів, доволі відомих з їх великих діянь та війн.

Але наїзд та руйнація Татарів з їх Ханом Ба-тиєм завели його (Український Нарід Б. О.) до лит-овської протекції, а згодом також до злуки з Польщею.

Цю злуку знищили самі ж Поляки своїм нечуваним та тиранським правлінням, а свободу та вільність народу відновила правосудність Божа, що надихнула Нарід неймовірною хоробрістю та мужністю; і він (Нарід Б. О.), спинившись в первісному стані самостійности („ставъ въ первоначальной своей точкѣ самовластія“), міг жити без чужої допомоги“ (стор. 134—135). Далі йде характеристика злуки з Московщиною як вільного й непримусеного акту народу, що міг сам розпоряжати своєю долею.

Але московське „тиранське правління“, що для його характеристики зібрано в „Історії Русів“ (особливо в промові Полуботка) так багато промовистих матеріялів, також звільнило Україну від правного обовязку додержання Переяславської умови.

І от у „промові“ Мазепи знаходимо те саме, що й у „промові“ Хмельницького.

„При майбутньому загальному замиренні всіх воюючих держав вирішено повернути нашу країну в той стан, в якому вона була перед польським володінням, за своїх природних князів, при всіх давніших правах та привілеях, питомих вільній нації“ (стор. 204).

Ще ясніше висловлена ця думка в переказі універсалу Карла XII:

„Відомо всьому світові, що Нарід Руський із своїми козаками був спершу народом самодержавним, цебто залежним від самого себе, під управою своїх Князів або Самодержців, об'єднувався згодом з Литвою та Польщею для спільного спротиву Татарам, що їх руйнували, але потім, з огляду на насильства та жорстокість (неистовства) Поляків,

увільнився від них своєю власною силою та хоробрістю, обєднався з Московією з доброї волі, з огляду на саму тільки спільність віри, і вчинивши її такою, яка вона тепер єсть, зазнає тепер від неї безсумлінної та безсоромної наруги та знущань („отъ нея попираемъ и озлобляемъ нынѣ безсовѣстно и безстыдно“).

І ось я обіцяю і перед усім світом урочисто присягаю на свою королівську честь, після перемоги над своїм ворогом, повернути оцю землю Козацьку або Руську до її первісного („первобытнаго“) стану самодержавного і від нікого у світі незалежного“... (стор. 209 — 210).

Отакій сенс мали, на думку автора „Історії Русів“, повстання Хмельницького та Мазепи: це не були, ні безправні бунти („реbelія“ та „ізмiна“), ні творення нової, небувалої держави.

Хмельницький, коли зривав з Польщею, Мазепа, коли зривав з Московщиною, змагали тільки до реституції первісного стану свого народу, в якому він „під управлінням своїх власних Князів“ „був у своїй землі народом самостійним та самодержавним“.

Цікава еволюція понять: революція 1917 р. проходила під кличем боротьби за „свободу народу“ проти „самодержавія“, а для Українця XVIII ст. вільність і самодержавність були поняттями однозначними.

Далі буде.

Ж. Ш. В. Е. Р. А. Н

В ПОДОБАННЯ РИСКУ

Ми йшли бік-у-бік по дюні наїженій колючими рослинами, поміж пурпуровими скелями, що то під ними скорпіони роблять свої гнізда, обережно ступаючи по срібlistому піску, щоб не перешкодити якійсь небезпечній гадюці в її прогулянці.

Він молоденький італійський підпоручник, призначений начальником посту в глибині тріполітанської пустелі.

Я, молодий репортер, що шукаючи пригод, обносить свій фотографічний апарат в тіні тропіку Рака, на кордонах Лівії і того Тібесті, що ще не так давно стільки балачок було про нього.

Я залишив своїх верблюдів, попереднього дня ввечері, в бараках при брамі його борджу. Тільки тому, що ми були в однаковому віці, він прийняв мене як брата. Чверть години пізніше, раді взаємно, що знайшли собі товариша так далеко в цій злиденній пустелі, ми говорили один до одного „ти“, як це і роблять завсідні приятелі.

Коли місяць на горі Женун сходив саме між Рогами Діявола, я спитав його:

— А тепер, скажи мені, чого ти прибився сюди, у цю пустелю?

— Ти знаєш це добре, — відповів він мені, показуючи на свій мундир: — ця зірка підпоручника була для мене лишень нагодою, щоб утекти з Риму, з мого дому, вулиці, міста і з цього заріжка обробленої землі, занесеного в катастер, обкова-

ного асфальтовими дорогами так, як вяениця є обгороджена ґратами.

„Тоді, як тут... Віддихни но тільки зо мною: вітер, що дме із півдня, перейшов три південники і ніодні легені не забрудили його. Нас є двадцять в цьому борджі: дев'ятнадцять еритрейських аскарів і я, єдиний білий на двіста кільометрів навколо. Але, далеко геть поза обрії, вся ця пустеля є моїм садом. Я маю двадцять три роки і я є паном провінції більшої від Піємонту...

— ...Де...

— тільки каміння, сто тисяч не дуже ласкавих тварин, та кількох кочовиків, що ледве чи більше привітні.

В поворотній дорозі до форту, коли ми проходили під мурами радійового посту, раптом заскочив нас скандований ритм сльов-фокса, вносячи у тишу цієї сагарської ночі несподівану атмосферу європейського джазу.

І нам прийшла одна й та сама думка:

— Ті, що там танцюють, під сволоками закуреної залі, аж до втоми заливаючися сміхом, напоями, та співом, чи ж вони так сильно прикуті до свого стола, даху, спокійного й одностайного життя міських людей?

І, з засоромленою усмішкою (бо ж трохи набридих собі самим) я уявляв собі між ними усіх тих хлопців із міцним серцем, що, через ці масово продуковані втіхи, забили в собі справжню й добродійну тугу молодости: спрагу пригод і вподобання ризику.

Паньоль, перед вітрилами Старого Порту, велить Маріюсові мріяти про Підвітряні Острови. Та хто зпоміж нас, мої друзі, хто не мріяв про Підвітряні Острови?

Скільки ж то я бачив тих хлопців, що їх мучить туга за далекими небами, як вони приходили до моїх редакційних начальників і говорили їм:

— Стільки речей діється на світі. Виберіть мені найнедоступнішу закутину, найнебезпечнішу місію, найтрудніший репортаж: я поїду для приємності зарискувати чим небудь...

Скільки ж я знав тих молодих старшин, що тільки но вийшли з Сен-Сіру, які стогнучи в якомусь провінціальному гарнізоні, благають невтомно, щоб їх приділити до Сирії або Марокка:

— Я хочу бути мегаристом...

Скільки ж я чув їх, тих учнів Кольоніяльної Школи, яких одиноким гарячим бажанням є дістатися на якесь зовсім не блискуче становище можливо якнайдалше від метрополії:

— В Чаді, або в Кохінхіні, в найбільш знедоленій пустелі, тільки, щоб не потрапити в контору.

І я думаю про одного з них, який чудовим прикладом, що дав його всім молодим французам, заслужив собі на згадку в Наказі до Нації: молодий адміністратор Жюлієн Бернар, вбитий на абісинському кордоні підчас, коли з вісімнадцятьма людьми своєї ескорти опирався трьом тисячам грабіжницького племені Аїсса Мара.

— Якщо вийду перший з конкурсу, говорив він до товаришів Кольоніяльної Школи тому три роки, я зажадаю, щоб мене вислали до Джібуті...

...Так само, як інший мріяв про Підвітряні Острови...

*
**

Чи ж треба приточувати Монфреда?

Й Алена Жербо?

Й Тітейну?

Чи ж треба згадувати Мішеля Вешанжа, який платив своїм життям за свою амбіцію бути першим білим, що дістався до Смарі, забороненого міста Ріо де Оро.

В день перед тим, заки, перебраний за берберійську жінку, він пірвався на таку шалену пригоду, Вешанж писав:

— Я забуваю про все. Нічого мені не бракує: тепер лиш одна річ мене турбує, заповолює мене цілого: це пригода. Я вже в ній. Для мене це дійсне щастя — почувати, яким я потраплю бути спокійним...

І Поль Кльодель, подаючи денник відкриття й агонії того 26-літнього юнака, який йде відважно ризкувати своїм існуванням задля втіхи доконати подвигу, що для всіх здається химеричним, помічає:

— Нічим для нього не є утома, небезпека, голод, спрага, проста їжа, пнила вода, робацтво, піски й пекельні вогні. Він дає всі свої гроші; він здається сам один на кількох розбійників, яких мова навіть йому не знана. Він проводить години завинутий у клунок, звязаний за руки й ноги як тварина, що її приносять в жертву. Перша спроба не вдалася; він починає наново і йому щастить. Це не було задорого заплачено — мати право блукати продовж двох годин в тому селі зробленому з кількох куп каміння, що їх назбирали кочовики, та вже й покидають їх...

В своїому нотатнику з дороги, Вешанж самий записував:

— Той рейд, особливо в двох останніх днях, залишається мені в голові як сон. Я був якби оп'янілий — з втоми... Але ця втома, в деяких хвиликах, коли сидиш на звірюці, шмаганій сонцем, це те задоволене „я“, що мов півень стає на своїх задніх кігтях, вдихаючи самий смак діяння, в самому очі-

шальному вогні чину. Почувати себе врешті в середині, в самому серці, яке щастя, яку силу це дає! Голова тріскає з утіхи не дивлячись на муку, надвередження, сонце, спрагу.

„Як прислів, ми кажемо собі: це ми хотіли осягнути. Ми його dokonуємо. Ми йдемо до мети, узброєні в усі ці дні чекання...“

Смара — то були його Підвітряні Острови... Він не мав повернутися з них.

*
**

Багато прикладів приходить мені до голови.

І так приклад Жана Перро, того молодого літуна, що користаюди з 30 днів відпустки підчас військової служби полетів аж до Сайгону.

Або приклад Рашелі Доранж, одважної амазонки рейду Париж—Букарешт.

Чи теж приклад тих трьох молодих американців, Діка, Дева і Донга, що їх дослідник Мартин Джонсон забрав з собою до Африки на лови левів. Щоб вибрати цих трьох щасливих товаришів дороги, він оголосив конкурс серед усіх молодих читачів часопису Boys life: сто тисяч хлопців благали йогодозволити їм проважати його в глибину чорної джунглі.

Або того шіснадцятилітнього пластуна, Поля Сіпля, що проважав адмірала Бирда в його останній подорожі до Південного Бігуна.

Або Поля Коз'а, що є моїм приятелем, і який мене покинув одного дня в Монтреалі, щоб піти аж до далеких берегів ріки Саскачевану, та провести небезпечні ферії в селі червоно-шкурих...

Ще інший приклад того молодого робітника оливаря з Жювізі, 18-літнього Марсея Бардіо,

який самий пустився в подорож в човні з Парижа до Константинополя й назад...

Підготувавши гаразд своє діло, він виїхав одного гарного ранку, забравши з собою лише мали й відвагу.

По Марні, марнським каналом до Райну, він дістався до Страсбургу, а далі до Чорного Лісу, який перейшов пхаючи свого човна на візку. Врешті добився до Дунаю і по ньому спустився вниз аж до Галяцу. Так переїхав він Німеччину, Австрію, Угорщину, Югославію і Румунію: він повернув свій човен в сторону Константинополя.

Та короткі і дужі хвилі Чорного Моря скоро ушкодили крихкий човен, якого палуб несподівано забрала припливна хвиля.

Марсель Бардіо не занепав духом. Він полагодив човен і прийшов день, коли наш подорожник побачив бані Святої Софії відбиті в синіх водах Босфору.

Він не загаявся в Константинополі. Через море Мармара, Дарданелі, Егейське море, він дістався до Атен. Там один корабель взяв його врешті на свій борт і завіз його аж до Марсей, звідкіль він малими етапами повернувся до Парижа.

Я вийшов зустрічати його на пристань Мальяке, і пригадую собі, в який зворушливий спосіб пояснив він нам своє заповзяття:

— Я не їхав тільки, говорив він нам, щоб бачити краї. Я хотів передовсім довести собі самому, що я був здатний з р е а л і з у в а т и щось. І я є щасливий, що мені це вдалося.

Чи тобі, юначе, що читаєш ці рядки і не можеш собі сказати: „Я теж доконав ось таку трудну річ“, не соромно сидіти вдома, зашившись у своєму фотелі?

Землі немає краю... А ти, чи ти не маєш своїх Підвітряних Островів?

*
**

„Всі романи світу не варті для мене денника шукача в Каліфорнії, або спогадів дурисвіта“... писав Т'Сертевенс.

Не треба бути дурисвітом. Але треба бути трохи, в якій би це царині не було, шукачем в Каліфорнії. Зрештою для цього не потрібно їхати аж за Атлантику.

Я згадав вище Монфреда, Жербо і кількох інших. Але я не налягав, бо вони, не дивлячись на все, є виїнятковими випадками. Вешанж самий мав гроші, Перро літака, а Бардію вільний час.

Але всі ті інші, що мають в серці, в розумі і м'язах те вподобання ризику, ту відвагу до діяння, без яких все що молоде, молоде тільки літами?

Я зустрічаю їх без ліку, кожного літа, в гірських колибах, на моренах льодівців; кожної зими, на білому сліді... Гори, який гарний терен до ровсліджування, не на скелі, але самі в собі...

Я зустрічаю їх на літунських майданах: юнаки, що мріють про хмари, як інші мріють про далекі країни.

Врешті я зустрічаю їх кожного дня, отих, що здавлюють своє серце, заховаючи надію, що одного дня вони з р е а л і з у ю т ь, як Бардію, щось трудне.

Я маю на своєму столі словник, який слову „риск“ дає значіння: „небезпека“. І я думаю, що він помиляється. Небезпека, це загроза. Риск, це відвага.

Вподобання ризику є знаком доби, в якій не вільно більше задовольятися тільки животінням, але

де необхідним є зважуватись, поспитати щастя, випробувати свої сили і жити сміливо.

Безпека витворює розважливість: яка ж безпечність прийдешніх часів? Непевність, в якій борсається сучасна молодь, побуджує її не надавати великої ваги тому всьому, з чого її батьки створили собі істотний елемент людського щастя...

І більше як ніколи, з якимось погірдливим жалкуванням вона показує пальцем на тих, що Рембо — вже — означував кривавим словом: Сидюхи!

*З французької переклав
Л. Левицький.*

Юрій Ліпа: НОТАТНИК. Новели. Том I. (Львів) 1936. Народній Стяг.

Невеличка збірка військових оповідань, нешабльонових, насичених глибоко відчутю українською дійсністю.

Письменницька індивідуальність Ліпи скристалізувалася під південно-українським сонцем. Його юнацькі спомини це море й степ, Крим і Одеса.

Це його природжене середовище, його свій світ. А проте, Ліпа-психолог вміє глянути на цей світ очима комсомольця, приїжджого до Єлисавета з сірої, голодної та войовничої Москви. „Життя тутешнє здавалося йому нахабно розмаїте, нерозумно яскраве“...

На цій степовій вільній широчині розграються фантастичні герці українсько-московської партизанської війни. Ця війна мала характер виїнятково динамічний, степовий, козацький, півномадний. Головна роля припадала відважним кіннотчикам, одчайдушним, раптовим і коротким налетам комонних відділів з кулеметами на швидких тачанках, з „нерозумно яскравими“, мальовничо романтичними в усьому, починаючи від прибраних імен, повстанчими отаманами.

В цій війні свobodно розгортали свої природні нахили та здібності близькі нащадки неспокоїних та свободолюбних степових піонерів. Відродження назв „козак“ і „запорожець“, відродження чубів та шликів не було відродженням тільки слів і форм, було відродженням невгаслого духа минулого.

Такий сотник Недаїхата („Кіннотчик“), автентичний „нащадок запорожців і сам запорожець“, по-запорозькому „вередує“, через легковажну примху виставляє себе на довгу низку небезпечних і фантастичних (а в ті фантастичні часи звичних та нормальних) пригод, викручується з небезпеки дотепно та бравурно, вертається до свого полку з цілим відділом назбираних дорогою охотників та безжурно сідає під арешт за порушення військової дисципліни. До війни ставиться Недаїхата по-козаць-

кому, як людина, для якої війна це річ передусім природня. „Я нікого не ненавиджу, а коли треба, то б'ю!“...

Супроти цієї степової козацької бравури було безсиле сіре фронтове гарматне мясо, хоч би й як згальванізоване большевицькою вірою. І червоні мусіли протиставляти їй щось подібне. Отакого Котовського „пів-Молдаванина, пів-Українця“, з його „любовою до шаленої крові“, з його „кавалерією в жіночих саках, у солом'яних брилях з квітами, у портерських червоних кашкетах, із червоними зірками скрізь: на чолах, на спинах, на грудях, у гривах кінських позаплітуваними“, з „випадковими маршалами“ зпоміж бандитів одеських передмість.

Оаку українську дійсність — партизанську війну Липа описує легко й живо: він її бачив і знає й недарма присвячена книжка пам'яті трьох убитих військових начальників автора. Описує переважно просто і безпретенсійно, а проте легко можна помітити бажання авторове в цій дійсності розібратися, її розцінити. В фантазійних герцях „отаманії“ він мусить оцінити їх „нерозумну яскравість“. З цього ідеологічного погляду цікава наскрізь резонерська постать Сербецького в новелі „Рубан“. „Потрібна ерархія“, „мусимо все прибрати до рук“, „виструнчити села“ — і важка духовна боротьба, коли треба арештовувати в ім'я поваги держави селянського отамана, що не може зміститися в рамках нормальної військової дисципліни. „Я розумію, я сам степовик“, — каже Сербецький — і здається, що це каже сам автор („Рубан“).

Липа відчуває, що в „нерозумній яскравості“, в бравурі, одчайдушності, безжурному авантюрициві, в соковитому козацькому дотепі грає південна українська кров. До крові української чує Липа безмежну любов, бо знає, що тільки на тому, що зеднує український рід, а не на тому, що його ділить, на землі і крові, на їх спільному законі буде збудована держава.

Тому й до „гри крові“ української ставиться Липа завжди (іноді може непотрібно) лагідно й вибачливо. Він відчуває її з симпатією навіть у безпредметовій відвазі одеських апашів („Петька Клин“), а безпотрібним дисонансом скреготить сцена з „добродієм“ на горищі в новелі „Ганнуся“.

Найвишого й найшляхетнішого рівня досягає ця гра в історії Рубана. Рубан, хоч і нагадує безжурних Недаїхат козачою бравурою (напис дьогтьом під портретом Леніна — це ж „Лист Запорожців до Султана“ — той самий брутальний сарказм погорди), а проте й відріжня-

Юрій Липа: УКРАЇНСЬКА ДОБА. Народній Стяг. 1936 р. ст. 24.

Ця невеличка брошура особливо займає нашу увагу. Вона бо є продовженням тих боевих статей Липи, з яких зложив він свою, голосну вже, книгу, присвячену обороні української духовости й великості української раси. Є вона блискучим підкресленням ідей, які Липа вже здавна проповідує — шуканням дороги до „свого Великого Збірного Українця“, до джерел власної раси.

Брошура ця, як продовження „бою“ Липи за українську духовість, — спрямована своїм вістрям проти „окислителів“ минулого й сучасности України. Цим іменем Липа називає тих українських інтелігентів, що „поступають, як гістеричні діти, що готові нищити все довкола себе з таким трудом здобуте батьками“, що йдуть до української дійсности не як „висловники найглибшого в народі“, а як „самохітні хірурги, запаморочені кабінетники, параграфісти й впиті начитаністю дервіші мозку“. Ці інтелігенти творять атмосферу духової кислоти, де „важко знайти гідність одиниці“ й де „зтрачується потрібна духова традиція“.

Їх характеризує „незадоволення з осіб, подій, не якесь сильніше почування, не порив, не вольовість, а так собі причіпкова нетерпимість, нехлюйне призвичаєння мозку“.

Вони мають свою методу. „Батьком її — пише Липа, — здається був перший український інтелігент Пантелеймон Куліш, далі провадив цю традицію Драгоманів, останньою цвіте вена в доктринерських органах української преси“. Метода ця така: „Береться, як абсолютну правду якусь абстракційну доктрину, порівнюється з живим організмом і, не узнаючи його органічності, картається й карається до схочу. З одного боку „іслямофільство“, чи „козакофобство“, з другого Кулішівське „народе без пуття“. З одного боку „абсолютний динамізм“, з другого Донцівське „розливність, дриглястість, сахарина любов і т. п.“.

Найцікавіше те, що серед окислителів української дійсности знаходить Липа й Дмитра Донцова.

З точки погляду боротьби з „духом кислоти“ брошура Липи це безперечно відповідь на книгу Донцова „Наша доба й література“, це відповідь також на статтю того-ж Донцова „Ми й вони“, вміщену в останньому травневому числі „Вістника“.

*

Отже в своїй брошурі Липа одверто виступив проти Донцова. Саме проти Донцова, як особи, як одного з найвизначніших українських окислителів, проти Донцівських метод, проти Донцівського способу інтерпретації української дійсності, проти самої ментальності Донцова.

В своєму виступі Липа, як завжди стриманий коректний і суворий, його удари тонкі й майстерні, в нього над Донцовим перевага такту й расовости.

Він признає заслуги Донцова, талановитість його „прегарних, зухвалих статтів“. Він об'єктивний. Його об'єктивізм — це об'єктивізм сильної людини, Липа не істерик, він не лементує, не скликає кагалу, не жестикулює, не притягає за вуха своїх спільників для оборони своїх ідей. Він самітний і в нього шляхотна постава вояка, що вміє цінувати прикмети мужности навіть у свого ворога.

Тон Липи спокійний, стиль його злегка згйдливий, злегка іронічний, Липа знає чого він хоче, в чий обороні стає, його випадки дошкульні але шляхотні, він дотримує всіх правил фехтунку, не забігає з-заду, просто й сміливо сприймає удари, він не хвилюється, йому стає віддиху, він витримає до кінця.

На тлі цієї характеристики змальовується постать його супротивника.

Ні, Донцов саме не має тої стриманости й расовости, яка ціхує Липу. Це чорна південна людина, з непогамованою жестикуляцією, з браком міри, з несамо-вними вигуками, з властивою всім занадто південним і занадто темношкірим „манією грандіоза“. Він мальовничий, кольоритний, мстивий, маніяцьки-впертий, по жидівськи пристрасний, по східньому вразливий.

Як абісінський вояк він підогріває себе криком, тріскотом бубнів, полум'ям і димом факелів, з ножем в зубах він кидається в атаку, витріщує очі, нищить все, що на його дорозі, зупиняється засапаний і бачить, що загнався за далеко.

Він любить кагал, вулицю, позу. Коли на нього нападають, він скликає всіх, щоб були свідками: „Дивіться, дивіться, черговий напад на Вістник! Чергова провокація!“ Він борониться так, як борониться жінка. „Ні, в нього немає фалшивого волосся, він не носить корсету, в нього правдива шовкова білизна, він ніколи не зраджував свого чоловіка!“ Все це брехня. „Хай не шириться баламуцтво“.

Це інші зраджують своїх чоловіків, він подає прізвиська, дати, місця, він захлескується в своїй спліткарській помсті, він бризгає слиною, він забуває про все, він готовий опублікувати інтимні листи, розповіді про інтимну розмову, витягнути з гробу власних батьків і поставити їх за свідків своєї „цнотливості“. Він самозакоханий, дрібний і вразливий. Він носить в своєму серці тисячі образ. Він не простить найменшого критичного погляду на себе. Він кричить: „геть з мого дому!“, так само, як кричить істерична жінка, коли їй хтось скаже, що в неї закоротка сукня.

Він завжди мав слухність, він ніколи не помилявся, навіть тоді коли був популяризатором Скоропадщини, навіть тоді, коли повставав проти „всеукраїнства“ і „синьо-жовтої корогви“ під своїм марксистським псевдонімом Дмитра Чорного.

Все це брехня, брехня! — гукає він в юрбі розагітованих ним гімназистів, які, так, як він, не знають куди виладувати свій „абсолютний динамізм“.

Конфлікт між ним і Липою мусів повстати вже давно. Аджеж це конфлікт двох рас, двох світовідчужань, двох характерів і двох відношень до своєї батьківщини.

Але конфлікт цілком назрів щойно тоді, коли Липа видав свою прекрасну книжку „Бій за українську літературу“.

„Вістник“ похвалив Липу стримано, кризь зуби видусив кілька загальників і більше до цієї книги не повертався.

Проте, від цієї книги вже було цілком ясно, що розрив Липи з Донцовим неминучий. Липа виявив себе передовсім як небезпечний конкурент, Липа насмілювався вийти поза зачароване коло тих можливостей, які „тринадцять“ років тому накреслив для своїх співробітників всеукраїнський вождь, папа і основоположник фашизму Дмитро Донцов.

Цього вже було за багачко.

Один мемуарист пише про „незмірну, хоробливу амбіцію, на яку безперечно хорував Махно, що не виводив жадної конкуренції і навіть натяка на неї. Ніхто мовляв не сміє, не може бути грізніше, ніж він, батько Махно!*)“.

---

*) К. В. Герасименко. Махно. Историк и Современник, кн. III. Берлін 1922 р.

Безперечно саме в такій амбіції Донцова треба шукати джерела його виступу супроти Липи.

Використавши неопублікований відчит Липи, він сквапно поставив Липу „поза групою співробітників Вістника“, поступивши з ним точнісінько так, як поступив із своїм конкурентом Григорієвим батько Махно.

Ріжниця тільки та одна, що Липа не тільки ухилився від стрілу Махнівського нагану, (чи то пак Донцівського), але на атаку відповів контратакою, видаючи свою блискучу брошуру „Українська доба“.

*

Українська доба — говорить Липа, а не інша, не наша, що це слово так часто стрічаємо в назвах жидівських газет.

„Бачимо гурток „наших“, що хоче робити експерименти над Україною, бачимо людей, що в ім'я особистих амбіцій, або й просто інтересів калічать саме поняття її. Бачимо людей, що не рахуються з нічим, а передовсім з гідністю української духовости“.

В аспекті цих міркувань і повстає Липа проти Донцова.

Він закидає Донцову брак довіря до української духової раси, знання її потреб і зрозуміння її покликання.

Він пише, що „Донцов не трактує України, як історичного організму, який розвивається“, що „змістом слова „український“ Донцов ставить тільки абсолютний динамізм і досі нічого більше.“

„Донцов є абсолютно неісторичний — пише Липа. — В одній із своїх статей в „Шляхах“ він окреслив Україну, як „на рід бастард“ (байстрюк), механічну мішанину двох сусідніх народів, і більш до окреслення української раси не вертався. Для Донцова неважним є вхопити, уняти українськість аж до її органічних, тисячолітніх глибин, як відновителів традиції гуннів на Угорщині. Цікавим є теж те, що в „Націоналізмі“, найбільше ефектовним творі Донцова, що трактує про дух української еліти і ділить її розвій на два періоди — провансальський (квієтизм) і фавстівський (динамізм), властиво не вказано деж границя між цими періодами? Не згадано цілком за переломові роки, криваві роки 1917—1923! Можна подумати по прочитанню цієї винятково неісторичної, книжки, що чинна боротьба за Україну починається лишень

від оголошення книжки Донцова, і що до появи голосу Донцова існував лишень квієтизм навіть в роках 1917—23. Це власне і є та механістична доктрина застосована до органічної України.

Така доктрина, це — не зміст духовости, це — лишень метода. Це — неспокій без гієрархії і без зв'язку „з ґрунтом і предками“, без того, чого вимагають расистівські теоретики від Моррасса аж до Розенберґа“.

„Неспокій без гієрархії, без зв'язку з ґрунтом і предками“!

В цьому саме і є Донцовщина, або скорше в цьому саме і є Донцов і ті Донцовенята, яким він „тринадцять років тому поставив домагання“.

Переходячи з табору до табору Донцов шумить своїми пиратськими прапорами, сіє неспокій, ламає фронти, перелітає на своїх тачанках з місця на місце, часом блискучо розторощить ворога, часом бе по своїх. Динамізм, абсолютний динамізм!

Цитований нами мемуарист писав про Махна⁴

„він відчуває скажену радість дивлючися на загин квітучих міст. Його очі горять захопленням від вибухів тяжких гарматніх набоїв на вулицях міста“.

А де-ж традиція — питається Липа. Де переломові роки „криваві роки 17—23“?

Ні, Донцов нікого і ніщо не визнає поза собою. Недарма він походить з тих самих земель, де розгортав свої „геніяльні“ операції незабутній батько Махно.

Українська нація — нарід байстрюк, bestія без голви, українська дійсність це „поле абсолютного квієтизму“.

Нікого, поза ним, нікого перед ним. Леся Українка, Шевченко, ще два-три прізвища... Все знівельовано і обеднано під проводом Донцова. Всі, як пише Липа, лише „прінагідні ілюстрації його доктрини“, „своєрідні виконавці за вказівками формулки“. Донцов нічого не знаходить в минулому, нічого не шукає. Він не відкрив Хмельницького так, як відкрив його Липинський, „він не прочуває, не хоче прочувати творення духових підстав нації“ так, як прочуває це Липа. Для нього мертві великі й кремезні княжі часи, для нього не існує, оживлене тисячами непомітних героїв, бурхливе море козацької історії.

„Можливо що він (Махно) — пише той же мемуарист — йшов лише за своєю потребою бути всюди пер-

шим і просто не зносив поруч себе тих, що могли б чимне-будь вибитися перед ним“.

Донцов хоче все починати від себе, стати альфою і омегою українства, відкинути все те, що не було звязане з його особою.

Тому він органічно не сприймає минулого, тому негує часи революції, тому видає свою кошмарну, ганебну книжку „Підстави нашої політики“, тому не може додати великого національного вогню в роках українських визвольних змагань. Тому врешті він, ведучи свою „антимосковську“ лінію реклямує лише себе і ні словом не згадує про Того, Кому завдячує можливість писати про „нашу добу“, про Того, з Чийм іменем звязана вся активна боротьба України, Чие ім'я ще й досі гремить і переливається кров'ю на українських степах. Один раз тільки він написав про Нього статтю з нагоди Його трагічної смерті, де окреслив Його смерть, як смерть „тої, чи іншої людини“ й більше до цієї теми не вертався. Симон Петлюра був за великий конкурент для нього, щоби він міг собі дозволити на цитування його імени.

Конкуренти! Всі біографії визначних українських людей є конкурентійні. Конкурентійним є українське минуле, і недавня доба визвольних змагань, де люди наслідилися пролиті кров не за рецептою Донцова. Конкурентійною є поява визначних патріотів (Іван Липа), що ще перед війною вірили в самостійну Україну, конкурентійною є кожна найменша деталь, що могла б позитивно освітлити Україну і справу українську без співучасті його, Донцова.

Це фатальне, нерозумне відношення до рідного минулого, це замовчування найблискупіших часів української історії, часів що тільки одні зродили ту „нашу добу“, про яку так багачько пише Донцов, обнижує вартість ідей, пропагандованих ним, робить з нього спекулянта й комівольжера, що привозить до рідного краю прібки високовартісних закордонних товарів лише для власного збагачення.

Характеризуючи Донцова, пише Липа: „Україна не може бути засобом для абстракції, хочби й блискотливою і гордість українця зроджена власне тими занедбанними Донцовим великими роками не приймає доктрини безцільного динамізму“.

Гордість Україця — скажемо ми — вимагає від людей, що беруться формувати українську психіку і стають

в позу вчителів та провідників народу, позитивного, повного любови, а не зненависти ставлення до рідного краю. „Wódz każdy — писав колись Пилсудський — *wszys^t wátpliwości zdusić w sobie musi i zachować dla siebie, a dać innym pewność siebie, siłę wytrwania w najcięższych chwilach*“.

„Від Донцова-полеміста — пише Липа — читач же будівництва духових підстав... змісту слова український і українська доба... шукає в нього за позитивним окресленням української сили..“

Нічого цього не знаходить. І читач починає розуміти, що цілий час стояти оберненим очима на змальований Донцовим захід і побожно дивитися як завойовує чужу Абіссинію, чужий Муссоліні, хапати із скавулінням охлапи чужої мудрости і в той же час смагати самих себе стисло за прикладом Чаадаєва, нищити всіх українських „конкурентів“, які „не сміють, не можуть бути грізніші“, ніж він батько Донцов — це річ негідна сучасного Українця. Це шкідливе теоретизування, це „*mauvais genre*“ доробкевича, що влаштовує собі зовнішнє життя за прикладом недосяжних для нього „великих панів“, що нагромаджує без системи чужі бронзи, порцеляни, портрети чужих предків і оправлені в золото й шкуру книжки в чужих незнаних йому — мовах, і врешті під тягарем усього цього мотлоху затрачує власне обличчя, губить ті нитки, які звязують його з власною землею і з кровю його предків.

Розправляючися з „малоросами“ ріжних відтінків і епох пише Донцов в своїй статті „Коли вмирає легенда“ (Вістник. Кн. 4. 1936 р.):

„Убійники своєї легенди й творці чужої! Вороги рідного фанатизму й герольди імпортованого!“

Це окреслення, що ним він характеризує своїх ворогів, можна прикласти й до нього самого.

Чи не є убійником своєї легенди і творцем чужої Донцов, який видає брошури про Гітлерів, Муссоліні, Ляроків і Штейнів і нічого не згадує про героїчні постаті українського минулого. Чи не є він убійником своєї легенди, публікуючи статі Мухина, стягаючи з педистату великого українського історика, обливаючи болотом епоху визвольної боротьби, з дбайливістю жандармського слідчого витягаючи всі нікому непотрібні бруди, колишнього рослинного „імперського“ життя і врешті реклямуючи себе самого, як взір до наслідування для молодого генерації.

О, це останнє, рекламувати себе, творити легенду з себе самого — це він потрапить досконало. Він скvapно винотує все, що тільки про нього пише совітська преса, він пригадає читачам, що про нього 30 років тому назад говорив Мілюков він опублікує в своєму органі кожний похвальний лист на свою адресу, він навіть скромно й непомітно вмістить в одному із своїх видань карикатуру на себе, він розрекламує найдрібнішу критику на свої писання, як нечуваний напад на великого й заслуженого провідника народу, він напише, як він „ставить домагання“, як по довшій перерві по Шевченку він перший і його учні підносять прапор „трагічного оптимізму“ і як він впливає на „формовання думок співзвучних елементів обополі кордону“.

Так він рекламує себе і тих що з ним.

Але тисячі мертвих домагаються не реклами, а признання. Тисячі суворих вояцьких рук витягаються до української душі й хочять, щоб вона прийняла ту кров, якою вони зросили рідну землю. Нація потребує культу героїв, Українець, що виріс підчас визвольних змагань не хоче тільки одного словесництва, ні його не пройме, не захопить розрекламований Донцовим поет, що мав щастя бути сотником Української Армії і що все ж скиглять про „горобину ніч“ нашого лихоліття, ніч „зневаги, гвалту й мук“. Може це й правда, що перед тим, як будувати, треба „викорчовувати, виполоти й вичистити місце“, але не можна цього робити з азійським розгоном, з хижістю сарани, яка все до щенту зїдає, не можна цього робити тільки для одного „спорту“, мовляв „коль рубить так уж сплеча“. І власну будову треба будувати з власного матеріалу на рідному ґрунті і на давніх фундаментах, треба знаходити власних архітектів і вивонити власними простріляними тілами ті рови, що ними поорало українську землю безкриваве й бездіяльне ХІХ століття.

Кожний козак Української Армії може запитати автора памфлетів на українську революцію, автора книги про „нашу добу“:

Де ж ти був, цивільний щуре, тоді, коли ми проливали кров. Чому нічого про тебе не було чути тоді, коли греміли гармати.

Ти сидів тоді закордоном, пив віденську каву, займався сплітками й інтригами і лаштував свої плюгаві, мстиві особисто, памфлети на „Простонародноу республіку“, за яку ми лягали трупом.

Ти не підставляв своєї голови під кулі, і ти взагалі ніколи не працював активно для держави, яку ми творили, ти вийшов на політичну арену вже тоді, коли стих брязкіт нашої зброї.

Тепер ти пропагуєш чин для чину і говориш про „невеличку кумпанію“ з якою хочеш починати будівництво України. Але ти нічого не говориш про нас і про тих, що нас вели до бою. Ти нічого не говориш про ту правдиву Україну, яка ще й досі бореться за ту ідею, за яку борилися ми з іменем нашого Вождя на устах.

Ти не маєш нічого святого, бо ти нічого не здобував кровю. Ти не звик нікого шанувати, бо ти ніколи не ділив свого життя із товаришами зброї. Ти, короткозорий цивільний і газетяре, сіяти вмієш тільки неспокій і анархію і коли б ти був серед нас, ти запевне створив би власний загін і ніколи не схотів би скоритися військовій дисципліні.

*

Кінчаючи свою брошуру про „українських окислитель“ пише Липа:

„...Не справа подробиць і слів, а справа діл — важна... Замість причіпок до мрій і слів, шукаймо консеквентних чинів і діланья. І знайдемо їх всупереч усім бідканням української кислоти. Бо український чин часто є мовчазний, Відкиньмо заслону неприхильности. За нею побачимо мовчазну відданість.

„Мовчазна Відданість! Нарешті маємо в сучасних Українцях крім інтелігентського теоретизування інший виразний духовий елемент. Він є ціхою щоденного українського життя. Він іде в парі з негативними елементами і є їх шляхотним запереченням, підставою гордості.

„Окислитель бундючно підкреслює: „дійсно владні натури були в нас тільки вісімсот літ тому“. — Ні, відповідає Мовчазна Відданість, ще недавно падали такі Українці. Чи ви добре пізнали їх? Чи ви, теоретики, в грязі й крові боротьби відділили те українське, що — тривале, безсмертне? Чи в своїх працях в ім'я особистих відруків і нашвидку позичених теорій ви не відкидали змісту нації, — крові і заслуг?

„Вгляньмося в силуетки довкола, в тих, що приймають життя в його цілім трагізмі і вірі, а однак мовчазні, спокійні, витривалі: недавно армія, тепер церква, кооперація, еміграція, сучасне село, нове місто,

— скільки їх тих Україців, сірих, незнаних, небалакучих, але опромінених поезією служби своїй расі! Проходять життя без слів. Вмирають, може встигнувши тільки сказати перед смертю (як сказав один галицький старшина, вмираючи на тиф десь коло Вінниці): „Щож, умираю спокійно, — я виконав все те, що до мене належало“.

Стільки говорить Липа. Вірою в нову Мовчазну Відданість Українця, яка не піддається теплим намовам українських окислителів він кінчає свою брошуру.

Не для розколу й не з особистих міркувань (як це у нас часто робиться) він написав її.

Він написав її, як „людина своєї раси“, що хоче служити їй „опромінений поезією“ цієї служби.

Він поставив тільки точки над „і“ над тими фактами і зявищами нашої дійсности над якими новий тип Українця вже давно мусить задуматися.

Нам мало що доведеться докинути до цієї брошури.

Хіба тільки одне: — тут при кінці висвітлити остаточно і наше становище до Донцова та Донцовщини, поставити kropки над „і“ над тими питаннями, які ми не раз порушували на сторінках свого журналу.

Мусимо ствердити:

Ми не виступаємо проти тих ідей, які Донцов колюпортує на нашому ґрунті, ми виступаємо лише проти самого Донцова, проти його шкідливого темпераменту, проти того Донцова, що намагається власною автореклямою і рівночасним пониженням всіх своїх т. зв. „конкурентів“ піднести себе на постумент вождя, проти Донцова „гієни“ (вжіймо раз його словництва), яка жерує на політичних трупах (Драгоманов) і мертвих (Грушевський), проти Донцова сліпця, який не може бачити в Україні нічого позитивного і який велике й глибоке питання українське звести хоче до нахабної формули: „Україна c'est moi“.

І врешті виступаємо проти Донцова спекулянта, який, немов персидський шах свої ордери — видає патенти на націоналістів і патріотів, очернює, або обілює людей і все тільки через те, що став випадково власником журналу.

Тільки через те, бо ніколи памфлетист, хоч який би він був здібний і блискучий не може стати всенациональним авторитетом, не сміє зайняти становища провідника нації.

Зокрема тоді, коли власною біографією і власним чином свого життя не може довести, що служив своєму народові, а лише те може довести, що ціле своє життя служив собі самому і своїй особистій кар'єрі.

Святослав Доленга.

Дм. Донцов: НАША ДОБА І ЛІТЕРАТУРА. Накладом „Вістника“. Львів. 1936 р.

Недавно, в одній із минулорічних книжок „МИ“ названо Донцова „найбільшим українським москалем“. Дехто з приводу цього обурювався й протестував проти такого сплющеного ставлення справи. Та автор тих слів просто эле висловився, эле сформулював своє речення. Ні, Донцов Українець; проте, він мислить іще по російськи, мислить категоріями, властивими тільки росіянам. І в цьому останньому може якраз і цілий „сенс“. Будь інакше, Донцов не був би Донцовим, людиною, що без огляду на особисті симпатії чи антипатії до нього, зробила потрібну роботу, спричинилася до повстання деяких, в своїйому часі позитивних, напрямків нового українського світогляду.

Бо, підкреслім це, стався в українській дійсності факт переломової ваги: до твердого національного ґрунту повернулися люди, відчужені від нього всякими проклятими історичними обставинами, стали на ньому по різних ваганнях, шуканнях та зламах, гостріше, чіткіше від свого оточення сприймаючи ту дійсність. Прожерті наскрізь Росією й невдібні мислити інакше, як через неї, вони усе ж утікши від неї, почали витворювати у власному затроеному організмі антиросійську сировицю. Вони чуйні, мов пси (у Франковому понятті: „я ж гавкаю, мов пес, щоби вона не спала“), вони беззастанно мусять розпачливо боротися із самими собою, з об'явами своєї невилічимої недуги, але зате тим гостріше відчують найлегший її об'яв у своїйому оточенні (що небезпеки не раз навіть ще не прочуває) і тим сильніше на неї реагують.

В аспекті своєчасного запотребування тієї сировиці і повстала книжка Донцова. Лікарі, що вилічуються самі, починають звичайно фабрикувати свої ліки *en gros* і знаходять багато пацієнтів. Імовірно, що ніякий рідний Голлоупенко, чи інший „енко“ тієї сировиці у такій кількості, чи такої сили витворяти не міг би просто з тієї причини, що він неспроможний затроїти свій організм настільки, щоб витворити у власній крові потрібні антибактерії. Можливо, що наші докази надто дотепні. Але справа

досить поважна. Ніякими іншими причинами ми, будь-що-будь несподіваної, появи й ролі Донцова в українській дійсності не пояснимо. В санаторії тієї української дійсності він є потрібним, доцільним закажем звирем, з якого тягнуть ідеологічним шприцом вакцину, потрібну для національної гігієни.

Дві головні проблеми доторкає Донцов у своїй книжці, проблеми, що випливають із свого льогічного протиставлення. Отже: втеча від Росії й орієнтація на „психологічну Європу“. Боротьба проти психології пасивности, нездібности до чину, провінціональности, безцільного страждання, скигління, непротивлення злomu і т. п. елементів, що властиві Сходові, — за волю до чину, розмах, радість творчости, життєву енергію, характер, за все те, що потрібне для перебудови української психіки на відпорнішу, життєздатнішу, як дотепер, без чого не може бути також живої літератури. Джерела, з яких Донцов черпає свої зразки ідей, це передусім Ніцше і Баррес, а властиво його група. Від першого Донцов бере „волю до влади“, жорстокість „білої бестії“, героїчність, погорду для милосердя, аморальність. Це, так сказати б, світоглядова ідеологія. Методу зате бере він від Барреса. Баррес у своїх „Сценах і доктринах націоналізму“ палко оборує культ традиції, вольовий імперіялізм та енергетизм, „мораль крові й заліза“. Барресівці, від Сеєра до Морраса, розробили широко філософію імперіялізму, теорію „здобування матерії“, безнастанного підкорювання її. Вкінці вони підкреслили завжди раціоналізм проти безформности, своє заперечення романтизму, у тих рисах, що ховали в собі пасивне мріяння, розрив з реальністю цього світа. Не трудно вгадати, що барресівці опирали свій імперіялізм теж і на науці Ніцше. Донцов, що черпає щедро від одних і других готові ідеї, які він хоче пересадити на український ґрунт, мимоволі може стає еkleктиком. Він бере відразу без розбору все, навіть речі собі суперечні; він нагадує не раз лікаря, що записує хворій на пожвавлення якогось органічного процесу лік, в якого склад увіходить стрижніна і, водночас, затроює немовля, яке та хвора годує. Донцов зразу ж робить чисто механічну помилку, сприймаючи окцидент, як щось одноцільне; вибравши напрям, він, чим далі йде, тим більше заплутується в суперечностях того окциденту. Тимчасом пекучою потребою української духовости стало не лиш „йти на Захід“, але також сприйняти від нього ті елементи,

що будуть потрібні для створення чисто українських вартостей. Візьмим наприклад барресівців: вони ніколи не брали цілого Ніцше, а тільки ті елементи, що були властиві латинському духові. Бо що це по суті окцидент? Матірними ідеями Заходу називає Массі у своїй „Обороні окциденту“ п'ять головних елементів: *personalité, unité, stabilité, autorité, continuité*. Сєєр, що передусім намагався пристосувати ідеї Ніцше для „латинського духа“, брав тільки його „аполінізм“, відкидаючи „діонізійство“, брав активні елементи: *Wille zur Macht*, оптимізм, мудрість, але відкидав елементи підсвідомої містики, екзальтації, так, як згаданий Массі, що навіває орієнтальними елементами, властивими азійській містиці, суть філософії Кайзерлінга „оцю огидливу суміш кантіанського ідеалізму, бергзонізму, фрейдизму...“, які розпутьють вітальні сили, під претекстом їх одуховлення“. Массі не може простити йому заперечування інтелекту, без якого не мислений дух латинської ясності й простоти, „рівновага думки й чину, властива окцидентові, що є його справжньою філософією“, як каже Валері. Латинці також проти катастрофічного фаталізму Шпенглера, що мріяв про східний Рим — Німеччину, але без латинців. І, взагалі, кожна втечу від латинської античної дисципліни вважають латинці замахом на суть окциденту. Вони ставлять проти хвилених поривів екзальтації, вибухів сили — систему самопочуття сили. Звідси змагання барресівців знайти опертя хоч би в католицизмі, цинячи його „дисциплінуючу роллю“, відкидаючи одночасно аморалізм та вибуялі форми індивідуалізму. Ніцшеанському антихристові, що ненавидить християнство за те, що це „релігія рабів“, протиставляють вони героїчний католицизм плюс націоналізм, що в особі Пері (Pérgny) загинуло на Марні добровольця, знайшов своє завершення. Тут культ „жорстокого вождя“, фанатичний і палкий світогляд „мілітаризованого, залізного католицизму“, система й чин.

— Значить ви, — міг би хтось сказати, — проти розпутання „вітальних сил“, в той час, коли проблема сили є проблемою нашого існування? — Ні, зовсім не так спрощено ставимо цю справу. Коли вже промовимо слово „сила“ — мусимо теж навчитися розрізняти ту силу. Є різниця між тим, чи прояв тієї „вітальної сили“, в житті і в літературі, дасть нам у результаті тип англійського вікторіанського вояка, що будував імперію, чи тип рідного батька Махна, хоч ви, звичайно, не заперечите, що сила

одного й другого — не вітальна. Тут ми безпосередньо доходимо до проблеми: який окцидент? Хвильовий, що прагнув і шукав духового окциденту, бачив може інтуїтивно найкращий зразок у докторі Фавсті, в якому Гете недаремно зсинтезував два елементи Заходу, германський і латинський (Леон Доде: „Гете й синтеза“). Але цієї проблеми, ясно, в українській дійсності не розв'язати теоретично, її зможе розв'язати тільки саме життя, так, як до деякої міри це пощастило здійснити чехам і полякам. Заслугою Донцова являється вказання вартостей, що, не зважаючи на свою ріжноманітність та суперечність, самі в собі творчі, життєздатні саме своєю „вічнозмінністю“, кажучи словами Хвильового. Але Хвильовий, тікаючи від Росії, ладен був взяти будь-яку Європу, „яку хоче: минулу-сучасну, буржуазну-пролетарську, вічно-мінливу“. Типовий вибір євразійця, що прагне й окциденту й „азійського ренесансу“. Таке ставлення нині нам уже не вистачає, нині, коли проблемою стала не лише утеча від „психологічної“ Росії, а вже й будова власної „психологічної України“; в кожному разі таке ставлення справи вже дещо припізнене, коли згадаємо хоч би Липинського, який шукав, хай і не завжди вдатно, вартостей не „яких будь“, а точно окреслених. А втім, щодо літератури, в цей еклектичний хаос, викликаний у Донцова перечуленням реконвалесцента і просто силою реакції, старався вже внести деякі коректури у своїй „Розмові з Заходом“ Ю. Липа, що, цитуючи Моруа, обороняє погляд, що завданням наших часів є не тільки вірити „аби як“, із самого бажання зняти собі підпору, але передусім вибрати собі ту підпору. Донцов саме знайшов її, а не вибрав, збудував велику й ефектовну будівлю, але з матеріалу не однорідного, і стиль її усе ж таки євразійський.

Ми далекі від того, щоб ломити руки над деякими елементами доктрини Донцова — це зроблять католики й консерватисти — і, навпаки навіть признаючи рацію, що державу будується не завжди „моральними“ способами, тим не менш вважаємо за потрібне вказати на деяку суперечність ідеї в інтерпретації Донцова; молодь, що завжди є найчутливішим термометром настроїв, і яка теж найбільше Донцова читає, вже витягнула багато неправильних висновків. Проповідувана журналами молодих „боротьба для шалу, для безумства“, без напрямної, така ж безцільна, як і пасейстичне скигління. Учні Донцова матимуть поле для численних коректур, — сам Донцов ледви

чи ступить на цей шлях: він органічно до цього неспроможний (vide початок цієї рецензії).

Такі завваги на маргінесі проблеми заходу в унятті Донцова. Посередньо з цією проблемою звязані й інші розділи книжки, що доторкають питання призначення мистецтва. Обік правильних діагноз „естетики декаденсу“, знаходимо знову спрощення там, де автор починає розглядати пробему „мистецтва для мистецтва, чи для життя“. Докази поставлені так, як їх ставить Донцов, можуть причинитися, у нас і в наших обставинах, до багатьох непорозумнень. Справжнє мистецтво повстає з комбінації двох елементів: почуття й умілости; завжди існує у мистця два періоди: час вивчення „savoir faire“ і властивої творчости. У першому „мистецтво для мистецтва“ не тільки потрібне, але й конечне, повинно відсувати всі інші проблеми на дальший плян. Донцов зовсім не бере під увагу тих умовин, кладе справу односторонньо; звичайно, він може сказати, що це не його річ, що він тільки ідеолог, — але тут саме суть непорозуміння в наших обставинах, в яких цей ідеолог говорить не до великої групи вже готових майстрів, а передусім до молоді, що вчиться, якій, заки візьмемось виправляти ідеї, треба виправити нераз уперед мову і стиль (clarum exemplum: книжка вже не молодого Донцова). Молодь, що росте, „залізна й незламна“ готова зле зрозуміти багато речей, вона вже починає трактувати в літературі й малярстві боротьбу за якість згірливо, як річ непотрібну.

І врешті остання увага. Книжка попсована всякими особистими алюзіями й натяками; навіть без аргументів баби Палажки не маємо причини не вірити, що редагований Донцовим журнал друкує добрих поетів, позволимо собі тільки сумніватися, чи вони в українській дійсності єдині творці, як це запевнює автор. Проте над цим не будемо сперечатися, навпаки, побажаємо ще пять таких; хоч водночас ми певні, що поки бодай один із них появилвся не в його журналі, редактор його прийняв би це, як особисту й національну образу.

Юр. Ор.

Олександр Лотоцький: СИМОН ПЕТЛЮРА. Накладом Комітету для вшанування X річниці смерги Симона Петлюри. Варшава, 1936.

За цих травневих жалібних днів, протягом цілого цього „петлюрівського“ року, слід кожному Українцеві,

який не є байдужий до минулого, сучасного та майбутнього своєї Батьківщини, присвятити де кілька хвилин, щоб узяти до рук зацитовану книжку, розгорнути її й розпочати читати.

Певний я, що ці декілька хвилин непомітно перетворяться на години, бо не відірвуться очі від цієї книжки, поки не прочитають уважно всі її 118 сторінок, дарма, що багато в ній відомого, знайомого, вже читаного.

І це незалежне від того, чи читатимуть цю книжку, представники старшого покоління, що були за наочних свідків життя і праці Головного Отамана, чи представники покоління, для якого Петлюра є історія та яке приймає його постать уже на віру. Багато різних думок повстають в голові кожного читача цієї книжки. І мабуть повстане почуття сорому за себе, за всіх нас. Як мало, порівнюючи, ми ще знаєм великого Небіжчика, як мало уваги присвячували йому досі. 10 років минуло з часу його трагічної смерті за Україну, за всіх нас, а чим ми віддячили йому протягом цього часу?.. Безумовно на перешкоді до цього стоять еміграційні умови. Але чи є у нас повна вичерпна біографія Головного Отамана? Чи всі його сучасники, співробітники, близькі люди зафіксували все їм відоме про нього? Чи маємо бібліографію його творів, чи маємо бібліографію написаного про нього? Немає у нас навіть вичерпного реєстру всіх його творів, розкиданих по різних виданнях.

Чи готується видання всіх поки що відомих його творів? Чи перевидано все написане про нього? Чи видано його листування, цей, такий потрібний і цінний матеріал?

Багато можна поставити таких питань...

А час іде, постать великого Небіжчика відсувається назад, в туман історичного вже минулого.

З чого ж користатиме нове покоління, покоління не лише тут а головню там, покоління, яке вірить в Петлюру, але яке не знає та й не має змоги знати його так, як слід, як це є обов'язком кожного Українця?

Дивна річ. Ми вважаємо за потрібне виховувати українську молодь на змаганнях до чину, до шляхетного в найкращому значінні, ми виховуємо її на різних напівмітичних постатях, притягуємо для цього різних „героїв“ з усіх часів і з усього світу і це все робимо тоді, коли дослівно під рукою маємо постать справжнього героя, справ-

жнього народного вождя з Божої ласки а головне українського героя, українського вождя...

Адже нації, що дала таку постать з її героїським життям, з її багатограним чином справді ж може позаздрити не одна країна. Цією постаттю не може не захопитися письменник незалежно від його національності та переконань.

А яке ставлення до небіжчика серед багатьох Українців з походження?

Від брудної лайки на його адресу аж з піною у рота, від ганебних наклепів через поширення тихесеньких „теорійок“ про „цивіля“, „соціяліста“, „демократа“ аж до амікошонських анекдотів, до панібратського поляскання його по плечу.

І ця отрута просочується поволі, а чи багато вживаємо протиотрути?..

Отже з огляду на все сказане велика подяка авторові цієї книжки, що взяв на себе нелегкий труд розпочати майже перші кроки систематичного сплачування боргу вдячності Головному Отаманові і на підставі того, що писав великий небіжчик, уміло, з глибокою любов'ю і піететом, намагався дати нам синтезу його поглядів коротко показати, що являє собою справді Симон Петлюра.

Правда, все це конспективно навіть уривчато. Проте як легко читається ця книжку і як виразно встає перед нами шляхетна постать великого небіжчика.

— „Симон Петлюра — живий символ державної незалежності України“ — пише автор.

Справді можна не погоджуватися з певними поглядами великого небіжчика, можна вбачати в дечому помилки з його боку, але ставитися вороже до його постаті тепер може лише той, для якого державна незалежна Україна або байдужа, або небажана й ненависна.

Дуже влучними, цікавими витягами з листування Головного Отамана характеризує автор його, викликане рухом подій та міжнародною кон'юктурою, цілком реальне ставлення і до „єдиної“ його орієнтації українсько-державної і до вибору міжнародних спільників для України, і до орієнтації на „власні сили“, і до ідеї соборності Українських Земель, і до взаємовідносин Наддніпрянщини до Наддніпрянщини..

Дослівно на кожній сторінці нас дивує надзвичайна інтуїція Петлюри, це якесь пророчє поверхчуття — основна прикмета справжнього вождя з Божої ласки...

Чи мова про унормування польсько-українських взаємовідносин, що його диктувала сама історія обох народів, чи про військові справи України, про українську церкву, про державний український апарат, всюди вбачаємо цю інтуїцію, вбачаємо обдарованість Головного Отамана, вбачаємо в ньому і риси мудрого державника, і зручного дипломата, і здібного військовика, навіть у порівнянні із справжніми військовими фахівцями, бачимо риси, подібні до рис маршала Пілсудського, Муссоліні, Гітлера...

Більше за 10 років минуло вже з того часу, як писав Головний Отаман, а які живі, які актуальні його думки скажимо про ставлення його до української еміграції, до її великої місії, до її ідейних якостей з одного боку та до її негативних явищ — з другого.

„На превеликий жаль наше громадянство не так чуйно реагує на розкладові явища нашого еміграційного життя... Громадянська опінія в цьому відношенні є великий чинник державного будівництва“...

Чи не для нашого сучасного моменту, року 1936 писав ці слова великий Українець“..

А ці його поради: „Боротьба проти великої єдиної Росії“, „боротьба проти федерації“, „боротьба проти окупантського уряду“ і далі: „уміймо шанувати час“, „вивчення мови того народу, серед якого живемо“, „вивчення європейських мов“, „праця над створенням оригінальної і перекладової літератури“ і т. д...

Чи не є це найактуальніші гасла і на сьогоднішній день?

Наукові українські удосконалення, українська професура, українське студентство, культура європейська і національна все це стоїть на першому пляні, все це справді болить Головному Отаманові.

А про себе він згадує лише в звязку з своїм високим становищем, забуває про себе цілком.

Коротко й лаконічно кінчає свою книжку автор:

— „І життя і смерть — все для одного: справи української державної незалежності“.

Книжка ця справді джерело цілющої води, так потрібної багатьом за теперішніх часів.

І безумовно книжка ця є лише початок, — Український Нарід зуміє сплатити свій борг найкращому зі своїх синів. Віримо в утворення спеціального Наукового Інституту, де б досліджували життя й твори Великого Українця.

Г. Л. Л.

Роман Смаль-Стоцький: УКРАЇНСЬКА МОВА В СОВЕТСЬКІЙ УКРАЇНІ. (Матеріали й заваги). Варшава 1936. (Праці Українського Наукового Інституту, т. XXXIV).

Кожний український інтелігент знає чимало про історію становища української мови в дореволюційній Росії, знає про закон 1876 р., про „не було, нет і не будет“, про записку Академії Наук і т. і.

Але що тепер починає діятися з українською мовою на Великій Україні, про те наш загал знав досі вельми небагато.

Нелегко видобути з ССРСР документи „праці“ комуністичного партійно-державного апарату в цій ділянці.

А „праця“ кипить...

При Українській Академії Наук існує Інститут Мовознавства. Енергійна діяльність цієї установи присвячена боротьбі з „націоналістичним шкідництвом“ в українській мові. Боротьбі невисипущій: статті в пресі, промови на наукових і політичних зборах, мстива нагінка на окремих мовознавців та письменників.

Проф. Р. Смаль-Стоцький уважно прослідкував і занализував усі важніші факти мовної політики советської влади на Україні. Присвятив також багато уваги розкриттю „ідеологічної бази“ цієї політики, це-б то тим міркуванням та доказам, що ними майстерно облєтєні та замасковані московські суто націоналістичні україножерні апетити.

Треба визнати, що завдання авторове було важке. Треба було розібратися в тонкощах химерного лабіринту большевицької діалектики, що нею глибоко просякло большевицьке псевдомовознавство. Слова „псевдомовознавство“ можна вжити без ніякого прибєльшення, бо большевицьке мовознавство на Україні, по відомих розгромах українських наукових сил, це не наука про мову, а штука що найзручнішого прикладання до мовних питань найсвіжіших директив московського політичного центру. Власне найсвіжіших, бо напр. погляди Леніна на мову довелєся до українського вжитку сфальшувати.

Лєгко можемо собі уявити, як багато терпєливости вимагала від мовознавця сумлінна мандрівка по темному лісі сталіно-постишевської діалектики в мовних питаннях. Європейські вчені в своїй праці мають справу з науковими працями своїх колег. Базгранину малограмотної людини в Європі тяжко видати, а, крім того,

ніхто й ніщо не змушує європейських вчених таку багратинну читати.

Візьмім, напр., таке міркування: українські термінольоги пропонували нещодавно заступити грецьке слово „атом“ українським словом „неділка“. Большевицький спец у царині відкриття „петлюрівства“ в мові тішиться неймовірно: він спіймав „націоналістичних шкідників“ на неосвіченості. Дивітьсь: вони хочуть перекладати фізичні терміни, а не знають фізики! Не знають, що атом може ділитися!.. Отже, треба його називати, як досі, як по російському, атомом, а не неділкою.

Большевицький спец не завдав собі труду подивиться до будь котрого „словаря труднопонятних слів“, щоб довідатися для просвічення власного вбогого розуму про річ добре відому гімназістам: що значить грецьке слово „атом“.

В нормальних умовах інтелігентний читач відкладає такі писання і не завдає собі труду їх читати. Але ми не можемо цього зробити, бо наведені вище міркування про слово „атом“ вийшли з-під пера не якогось звичайного нешкідливого графомана, а графомана, якому Червона Москва доручила догляд над культурним життям України, керування цим життям. Це заступник наркома освіти УССР — Тулюмбас-Хвиля. Це диктатор, який має для переведення в життя своїх поглядів і поборення поглядів своїх противників такі могутні засоби, яких не має жадний інший міністр освіти на всьому світі, поза СССР.

Бо ж, уявіть собі: школи тільки державні, книжки видає тільки держава, преса тільки державна. Держава регулює розвиток мови. Забороняє одні слова та граматичні форми і наказує вживати інших. Терміни в словнику, граматичні правила можуть бути, як показав приклад процесу СВУ — державною зрадою — з усіма наслідками: з викиненням поза рями громадянства, з в'язницею та повільним сконом, призначеним для ворогів „соціалістичної батьківщини“.

З огляду на ці спеціальні обставини треба було піддати большевицьке „мовознавство“ основній аналізі. Не можемо ставитися байдуже до складних подробиць замаху на нашу мову, що технічною розробленістю і зручністю маскуванню дуже відрізняється від денационалізаційних заходів у інших державах.

Старим, механічним, зовнішнім способам денацио-

налізації большевицька політика протиставляє нові методи — внутрішнього розкладу національності, починаючи з її найважливішої ознаки — мови.

Історичний досвід показав, що механічне обмеження прав якоїсь мови рідко доводить до бажаних для денационалізаторів наслідків: така переслідувана мова пробиває в собі шлях раніше, чи пізніше до широкого культурного і громадського життя.

Особливо торкається це наших часів, часів загального національного відродження по всьому світі. Бачимо напр., як Ірляндці пильно вчать своєї давньої мови, яку під англійським гнітом цілком були забули. Кельтська мова в Ірляндії збереглася була тільки по найглухіших закутках, а тепер відроджується як національно-державна мова Зеленого Острову.

На Україні закон 1876 р. також не здав історичного іспиту з погляду його денационалізаційного призначення.

Чи здасть цей іспит советське „мовне будівництво“ останніх часів? Чи вдасться большевикам розкласти українську мову з середини? Чи вдасться їм „знищити барери“ між українською та московською мовами, і створити барери між українською літературною мовою і мовою „контрреволюційної“, „куркульської“ селянської стихії?

Чи доведуть ці зусилля до того „злиття“, яке вказав Сталін, як остаточну мету большевицької національної політики?

До міркувань на цю тему зібрано в книжці проф. Смаль-Стоцького багато документальних матеріалів, упорядкованих і порівняних з даними свобідного, непідробленого мовознавства. Автор дуже вміло перекладає наукові проблеми на мову звичайного „здорового розуму“. Така популяризація була потрібна, бо про замахи на самостійність української мови повинні довідатися найширші шари українського громадянства. Виклад живий і барвистий. Добре було б, якби книжка проф. Смаль-Стоцького дійшла не тільки до рук усіх українських інтелігентів, але й до шкільних та народніх бібліотек.

Петро Щитенсць.

КНИЖКИ Й ЧАСОПИСИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

- Деревориги*. Варшава 1936. Видання гуртка „Спокій“.
- Катря Гриневичева*. Шестикрилець. Історична повість. Львів 1935. Українська Бібліотека ч. 35.
- Зореслав*. Сонце й блакить. Книжка поезій. II. Ужгород 1936.
- Юрій Ліпа*. Нотатник. Новелі т. I. Накладня „Народнього Стягу“. 1936. 144 стор.
- Юрій Ліпа*. Українська доба. „Народній Стяг“. 1936. 24 ст.
- Олександр Лотоцький*. Симон Петлюра. Накладня Комітету для вшанування X річниці смерті Симона Петлюри. Варшава. 1936.
- Ірина Наріжна*. Настрої. Видавництво „Дніпрові Пороги“. Прага.
- Василь Ткачук*. Сині чічки. Нарисн. Львів 1935. Українська бібліотека. Ч. 33.
- Віра й наука* (місячник) 1936. Коломня.
- Дешева книжка* (двотижневик) 1936. Львів.
- Дзвони* (місячник) 1936. Львів.
- Назустріч* (двотижневик) 1936. Львів.
- На сліді* (місячник) 1936. Львів.
- Нова хата* (двотижневик) 1936. Львів.
- Неділя* (тижневик) 1936. Львів.
- Обрії* (тижневик) 1936. Львів.
- Мега* (тижневик) 1936. Львів.
- Нова доба* (тижневик) 1936. Луцьк.
- Тризуб* (тижневик) 1936. Париж.
- Світло й тінь* (місячник) 1936. Львів.
- Українське юнацтво* (місячник) 1936. Львів.
- Український тиждень* (тижневик) 1936. Прага.
- Хліборобська правда* (тижневик) 1936. Чернівці.
- Videhun rolvko ukrainiaki* (тижневик) 1936. Варшава.

З М І С Т.

Памяті Вождя — 5; *Наталія Лівницька-Холодна*. На могилі — 13; *Ярослав Дригинич*. Сірний Воїн — 16; *Симон Петлюра*. Думки про військо і війну — 16; *Святослав Гординський*. Слово про вождя — 27; *Андрій Крижанівський*. Історія одного вагону — 36; *Лі-Тай-Пе*. Китайська воєнна лірика (переклав С. Гординський) — 82; *Юрій Смолич*. Тисяча дев'яťсот сімнадцятий — 84; *Данієл Коркери*. Ірландські новели (переклав І. В. Дубицький) — 133; *Борис Ольхівський*. Вільний Нарід (завваги до „Історії Русів“) — 154; *Ж. Ш. Веран*. Вподобання ризику (переклав Л. Левницький) — 189; Рецензії. *Б. Ольхівський*. Юрій Ляпа. Нотатник — 188; *Святослав Доленга*. Юрій Ляпа. Українська доба — 191; *Юр. Ор.* Дмитро Донцов. Наша доба і література — 201; *Гл. Л.* Олександр Лотоцький. Симон Петлюра — 205; *Потро Щиглинець*. Роман Смаль-Стоцький. Українська мова в Советській Україні — 209; Книжки і часописи, надіслані до редакції — 213.

*Адрес редакції і адміністрації: Варшава, вул. Каліська 17,
п.м. 34.*

